

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 6(23)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№6(23)

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուն» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան,
Աննա Ասատրյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ Քեոյան, Եզնիկ Պետրոսյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ Մումճյան (ԱՄՆ),
Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԿԻՐՈՎԱԿԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ¹

ՍԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Բանալի բառեր - Կիրովական, կրոնական, հակակրոնական, եկեղեցական, վարքագիծ, խորհրդային, սոցիալ-մշակութային, տոն, ավանդական:

Սույն հետազոտության նպատակը կիրովականցիների կրոնական վարքագծի ամբողջական վերլուծությունն է խորհրդային ժամանակաշրջանում:

Խորհրդային սկզբնական փուլն (1920-1930թթ.), ինչպես ամբողջ Հայաստանում, այնպես էլ Կիրովականում առանձնանում է ընդգծված հակակրոնական և ապագգային քաղաքականությամբ, որն իր ազդեցությունն ունեցավ հավատքի անկման վրա:

Պետության հակակրոնական քաղաքականության թիրախը, նախ և առաջ, հայոց կրոնա-ավանդական տոներն ու ծեսերն էին: Բնականաբար հալածանքն ուղղված էր հատկապես եկեղեցիների և հոգևորականների դեմ և դրսևորվում էր եկեղեցիների փակմամբ, ավերումներով, հոգևորականների սպանություններով և աքսորով:

Հակակրոնական միջոցառումների կազմակերպիչները հիմնականում հանրապետական և մասնավորապես տեղական «Մարտնչող անաստվածների միություն» կազմակերպությունն էր: Սակայն դրանց գոր-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6D202 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

ծունեությունն անարդյունավետ էր և պայմանավորված էր դեռևս պահպանված ազգային և կրոնական ավանդույթներով:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ նկատվում է կիրովականցիների կրոնական վարքագծի որոշակի աճ, որը պայմանավորված էր պատերազմական իրավիճակով:

Խորհրդային վերջին շրջանում պետության հակակրոնական քաղաքականության հետևանքով բավականին անկում էր ապրել կիրովականցիների կրոնական վարքագիծը, որը պայմանավորված էր հատկապես կրոնը մերժող հատուկ կրթական քաղաքականությամբ:

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների (1980թ.) արդյունքներն ամբողջությամբ արտացոլում են կիրովականցիների կրոնական վարքագծի իրական պատկերն ըստ հավատքի նկատմամբ վերաբերմունքի, եկեղեցի գնալու դրդապատճառների և եկեղեցական տոների տարածման մասշտաբների:

Կիրովականցի հավատացյալների ընդհանուր թիվը կազմում է 25,3%, տատանվողները՝ 22,2%, անտարբերները և անհավատները՝ 41,8%, իսկ կրոնի դեմ ակտիվ պայքարողները կամ անհանդուրժողները՝ 8,8%:

Ծնողների կրոնական վարքագծում որոշակի գերակայություն ունեն մայրերը (մայրը՝ 39,9%, հայրը՝ 27,7%):

Եկեղեցի գնալու համատեքստում կրոնական և ժամանցային բնույթի գործոնները գրեթե հավասար են: Կրոնական դրդապատճառները ներառում են հետևյալ ծիսական բաղադրիչները. մոմավառություն՝ 9,8%, աղոթք՝ 6,7%, պատարագ՝ 1,5%, մատաղ՝ 1,0%, տոներ՝ 1,0%, կնունք՝ 0,5 %, ուխտագնացություն՝ 0,5%: Ժամանցային կամ պատահական բնույթի գործոններն ունեն հետևյալ պատկերը. հետաքրքրություն՝ 12,9%, էքսկուրսիա՝ 4,1 %, պատմական հուշարձան՝ 1,5 %, մերձեցում ազգային մշակույթին՝ 1,0 %, առանց առիթի՝ 1,0 %:

Բարեկամական փոխայցելությունները հատկապես տարածված են տոնական և ընտանեկան հանդիսությունների ժամանակ՝ 48,8%:

Եկեղեցական տոներից ամենատարածվածը Զատիկն է (56,7%) և մասամբ՝ Վարդավառը (17,0%): Ամենաքիչը նշվել են Վարդանանցը (5,2%),

Համբարձումը (6,2%), Սուրբ Աստվածածնի վերափոխումը (6,7%), Քրիստոսի Մոտունը (8,2%), Խաչվերացը (8,2%) և Տեառնընդառաջը (8,2%):

Ուշագրավ է, որ կիրովականցիների մեծ մասը եկեղեցի չի գնացել ընդհանրապես (57,2%):

Սույն հետազոտության նպատակը կիրովականցիների¹ կրոնական վարքագծի վերլուծությունն է խորհրդային շրջանում:

Խորհրդային շրջանի հատկապես առաջին տասնամյակը (1920-1930-ական թթ.), ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Կիրովականում առանձնանում էր ընդգծված հակակրոնական և ապազգային քաղաքականությամբ, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ բնակչության կրոնական վարքագծի անկման վրա:

Հակակրոնական քաղաքականության գլխավոր թիրախը հայոց կրոնա-ավանդական տոներն ու ծեսերն էին, ուստի եկեղեցիներն ավերվում, իսկ հոգևորականները սպանվում կամ բռնաճնշումների էին ենթարկվում: Դարեր շարունակ հայոց ինքնությունն արտացոլող և պահպանող եկեղեցին² խորհրդային շրջանում դարձավ հալածանքի առարկա նաև Կիրովականում և ողջ Լոռիում:

¹ Մինչև 1935թ. քաղաքը կոչվում էր Մեծ Ղարաքիլիսա: 1935թ. ԽՍՀՄ իշխանությունները քաղաքն անվանափոխում են ի պատիվ հեղափոխական գործիչ **Սերգեյ Կիրովի** և կոչում **Կիրովական**: Վերջինիս խորհրդայնացումից (1920թ.) հետո, 1936-ին, ԽՍՀՄ իշխանությունները քաղաքն անվանափոխում են ի պատիվ հեղափոխական գործիչ **Սերգեյ Կիրովի**, այն կոչելով **Կիրովական** (տե՛ս Վանաձոր, Պատկերազարդ պատմություն, Հին ու նոր ավանդույթներ, Նոյյան Տապան հրատ., Երևան, 2012, էջ 12, 20, 24, 25, 26, 31, 32, 34, 35, 44, 45, 46/488 էջ: Կիրովական, Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հատոր 5, Երևան, 1979, էջ 462-464):

² Կիրովական-Վանաձորի տարածքում եղել են և կան նաև միջնադարյան և ուշ շրջանի հուշարձաններ: 1996թ. այստեղ ցանկագրված և հաշվառված էին պահպանության ենթակա ավելի քան 300 վանք ու եկեղեցի, որոնց մի մասը կառուցվել է վաղ միջնադարում:

- Փամբակ գետի աջ ափին, երկաթգծի հարևանությամբ, ոչ այնքան բարձր բլրի վրա, 8-9-րդ դդ. Կառուցված Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին բազմիցս ավերվել է: Վերջին անգամ եկեղեցին խոնարհվել է 1828թ. աղետալի երկրաշարժից և վերականգնվել 1831թ.:

- Ավերված վանք՝ քաղաքի անտառալանջի բացատում, որը կառուցվել է 5-րդ դարում:

- Մատուռ Վանաձոր կիրճում, «Ծիծեռնակ» պիոներական ճամբարի դիմաց: Այժմ այդ մատուռն ավերված է, սակայն պահպանվել են գերեզմանաքարեր և մեկ խաչքար:

- Վանք՝ կառուցված 5-րդ դարում: Տեղորոշվում է քաղաքի Սասունցիների փառոցի սկզբնամասում, վերաշինվել է 1894թ.: Պահպանվել են նաև մի քանի խաչքար և քառակող կոթող: Այժմ վերակառուցվում է:

- Սուրբ Կիրակի եկեղեցի (Սուրբ Հարություն), Խնձորուտ, վերականգնվել է 1894թ.:

● Սուրբ Կամակատար, վաղ միջնադարյան մատուռ (Տարոն թաղամաս), վերականգնվել է 1841թ.: Մատուռի պատին պատկերված է Աստծո զորեղ ձեռքն այն մուրճով, որն, ըստ Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի, հարվածել ու հարթել է Քրիստոսի իջման վայր էջմիածինը:

● Սուրբ Սարգիս մատուռ (Գուգարք գյուղի բարձունք):

Սուրբ Կամակատար և Սուրբ Սարգիս մատուռներն ունեն վաղ շրջանի խորհրդանշաններ, բայց թվագրված են վերջին վերանորոգման շրջանով՝ 19-րդ դար (1841թ. և 1809 թ.):

● Վանք: Ենթադրվում է, որ այն կառուցվել է 7-9-րդ դդ.: Գտնվում է քաղաքի Խնձորուտ թաղամասի հին գերեզմանատան մոտ: Հետագայում այդ վանքը ձևափոխվել է, կան 13 գեղաքանդակ խաչքարեր: Ենթակա է վերականգնման:

● Վանք՝ «Կոտրած եկեղեցի» անվամբ: Գտնվում է քաղաքի արևմտյան մասում՝ դեպի Գյումրի տանող ճանապարհի աջ կողմում՝ «Տավրոս» թաղամասի տարածքում: Հնագետների ենթադրությամբ՝ վանքը կառուցվել է 5-7-րդ դարերում:

Պարզվում է, որ քաղաքի հարավային մասում՝ Փամբակի լեռնաշղթայի ստորոտում, դեռևս շատ հնում գոյություն են ունեցել երկու գյուղ: Դրանցից մեկը կոչվել է Վանաձոր, մյուսը՝ Պապանի գյուղ՝ ոմն Պապանի անունով, որը եղել է այդ գյուղի բնակիչ, գուցե և տանուտեր: Կա նաև կարծիք, թե այս բնակավայրը կոչվել է Տապանի գյուղ, որի սրբավայրում՝ Սուրբ Նշանում, պահվել է Սուրբ Հակոբ Մծբնեցի եպիսկոպոսի բերած Նոյի տապանի մասունքից, որը Քրիստոսի Խաչափայտի Սուրբ Նշանի օրինակով որպես մասունք բաժանվել է հայոց եկեղեցիներին: Պապանի գյուղն անմարդաբնակ է դարձել 18-րդ դարի կեսերին, որի վերջին բնակիչները՝ Ղուշչանների գերդաստանը, այստեղից հեռացել են և հիմնավորվել Մեծ Ղարաքիլիսա գյուղում: Վանաձոր գյուղը գոյություն ուներ մինչև 19-րդ դարի սկիզբը: Այս երկու գյուղերի տարածքում եղել են մի քանի վանքեր, որոնց պատճառով էլ գյուղերից մեկն անվանվել է Վանքաձոր կամ Վանք, ապա, հնչյունափոխվելով, դարձել Վանաձոր:

Վաղ միջնադարում (3-8-րդ դդ.), այժմյան քաղաքի Տավրոս թաղամասի (նախկին Ղշլաղ գյուղի) հրապարակում, կառուցվել է մի սքանչելի քրիստոնեական հուշարձան, որը մարմնավորում էր Գր. Լուսավորչի երազը: Գետնախարիսիների վրա բարձրացող այս հուշակոթողը արևելքի կրոնական ուղղություններին բնորոշ Գրիգոր Լուսավորչի «տեսիլքն» էր, որը կոչված էր հիմնավորելու այն դրույթը, թե իջնելով «Շողակաթի» ձևով՝ Միածինը տքնող Լուսավորչին ջնորհել է հայոց եկեղեցու հովվապետությունը: Այդ կառույցը հիմնովին ավերվել է խորհրդային տարիներին, և լուսանկարն անգամ չի պահպանվել (տե՛ս Վանաձոր, Պատկերագրող պատմություն, Հին ու նոր ավանդույթներ, Նոյյան Տապան հրատ., Երևան, 2012, էջ 24-25 /488 էջ):

Ս. Հովհաննես եկեղեցի - կառուցվել է 1745-1750 թթ. Փամբակ գետի աջ ափին, գործել է մինչև 1930-ականների կեսերը, երբ մահացավ սպասավոր հոգևորական Տեր-Հովսեփը: Այն օգտագործել են որպես կոլտնտեսության պահեստ, իսկ 1940-ականներին կեսերին քանդել են և նրա քարերով գոմ կառուցել:

Ս. Սարգիս մատուռ - կառուցվել է 1899-1901թթ.՝ գյուղի հյուսիսային բարձունքին գտնվող բլրի վրա՝ Փամբակ գետի հարևանությամբ: Ս. Սարգիս մատուռը «ականատեսն է ու մասնակիցը» 1918թ. Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի վերջին ակորդների, երբ Գարեգին Նժդեհը, հայկական զորքի մի հատվածով նահանջելով բուն ճակատամարտի վայրից, անցել է Փամբակ գետը, բարձրացել Ս. Սարգիս բարձունքը և վերջին կռիվը տվել թուրք հրոսակների դեմ (տե՛ս **Գ. Քարհանյան**, Գուգարք. Հնագույն հայկական բնակավայր, զիրք առաջին (Հնագույն ժամանակներից մինչև 1950 թվականը), «Ասողիկ» հրատ. Տպարան, Երևան, 2011, էջ 56-57):

Հակակրոնական պայքարի կազմակերպիչները հիմնականում հանրապետական և Ղարաքիլիսայի տեղական «Անաստված» կամ ՄԱՄ¹ կազմակերպություններն էին: Սակայն վերջիններիս գործունեությունն անարդյունավետ էր, որը պայմանավորված էր դեռևս պահպանված կրոնական ու տոնածիսական ավանդույթներով: Խոսքը վերաբերում է ՄԱՄ-ի գործունեությանն ինչպես բուն Ղարաքիլիսայում², այնպես էլ Լոռվա³ և հանրապետության այլ բնակավայրերում⁴:

¹ ՄԱՄ- Մարտնչող անաստվածների միություն:

² Դեռ մի քանի ամիս առաջ Ղարաքիլիսայում ընտրվել է ՄԱՄ-ի շրջխորհուրդ, որը մինչ օրս ոչ մի բեկում չի կարողացել առաջ բերել իր աշխատանքներում: Աշխատանքներն ինքնահոսի թողնված լինելը կարելի է հաստատել և նրանով, որ ամիսների ընթացքում գոյություն ունեցող բջիջներում ոչ մի զեկուցող չի գնում, բացի շրջխորհրդի նախագահից, որը հազիվ մի կերպ հնարավորություն է ունեցել մի երկու անգամ լինելու բջիջներում: Ղարաքիլիսայի շրջխորհուրդը ոչինչ չի արել 3-րդ վճռական տարվա փոխառության տարածման, բերքահավաքի, կոլխոզարժման, սոցմրցման և հարվածայնության համար: Հարկավոր է անմիջապես ամենակտրոկ միջոցներ ձեռք առնել շրջխորհրդին և բոլոր բջիջներին աշխատանքի լծելու համար (տե՛ս Վ. Թադևոսյան, Մի Յեռանդուն շրջխորհրդի դեմքը /Ղարաքիլիսա/, Անաստված, Պետհրատի տպարան, Երևան, 1931, N 7-8, էջ 12):

ՄԱՄ-բջիջները քարտուղարների հետ հարցերը լուծում են տնավարի, փողոցում, և այսօր ոչ մի բջիջի քարտուղար իրեն պատասխանատու չի զգում այդ գործի համար: Երբեմն էլ լսվում են, թե ՄԱՄ-ի բջիջները ուրիշ ոչինչ չունեն, բացի տարեկան անդամավճար հավաքելուց: Փաստորեն այս մի տարվա մեջ մենք չլսեցինք համաքաղաքային կամ միացյալ բջիջային ժողովներում մի հակակրոնական գիտական զեկուցում, որը հնարավոր էր, բայց նախաձեռնություն չկար: Միանգամայն դատապարտելի է մեր գործարանների և հիմնարկների գործարկում տեղկումների, կուս. և ԼԿՅԵՄ բջիջների անփութությունը: Նրանք կարծես թե ավելորդ են համարում հակակրոնական աշխատանքը. օրինակ՝ Քիմշինը, Գրանիտը: Հակակրոնական աշխատանքները ավելի խայտառակ դրության մեջ են գտնվում շրջանի գյուղերում: Միտեմատիկ աշխատանք չի տարվում պիոներական կազմակերպության մեջ: Չի կազմված պատանի մարտնչողների խմբակներ:

Կարծում ենք, որ կուս. ռայկոմի կուլտ պրոպը այս ուղղությամբ վճռական միջոցներ կձեռնարկի վերակառուցելու ՄԱՄ-ի շրջխորհուրդը (տե՛ս Նորից Ղարաքիլիսայի ՄԱՄ-ի շրջխորհրդի մասին, Անաստված, Երևան, 1932, N 5-6, էջ 21, Հարվածային թղթակից՝ Վարդան):

³ Հակակրոնական պրոպագանդան մինչ այժմ շատ թույլ է ընթացել Ալահվերդու շրջանի գրեթե բոլոր գյուղերում: Այստեղ հակակրոնական աշխատանքը դարձել է երկրորդական: Շրջանում եղած բոլոր անաստված բջիջները համարյա քայքայվել են: Այսպես օրինակ, Հաղպատում պարբերաբար գործում են հեքիմները, որոնք իրենց սնամիտ գործերով կատարում են խայտառակ երևույթներ: Եղել են դեպքեր, որ հեքիմների ձեռքով կինը խելագարվել, մահացել է: Նույն շրջանի Աքորի գյուղում սովորական երևույթ է անչափահասների ամուսնությունը: Ալահվերդու շրջանի բոլոր գյուղերում նկատվում է հին

Հակակրոնական միջոցառումները մեծ մասամբ կազմակերպում էին խորհրդային տոների կապակցությամբ: Այս առումով հատկապես առանձնանում էր կանանց գլխավոր տոնը՝ Մարտի 8-ը²:

կենցաղի այս կամ այն ձևը (տե՛ս **2. Մուրադյան**, Ուժեղացնել հակակրոնական աշխատանքը, Անաստված, Երևան, 1931, N 7-8, էջ 16):

¹ Դեռ 10 տարի առաջ էր, որ Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսը ծովից-ծով Հայաստանի քարտեզն էր օրհնում վեհաբանում և աղոթում քալազյոզ մինիստրների հաջողության համար: 1921թ. փետրվարի ավանտյուրայի ժամանակ հարյուրավոր տերտերներ, ոգևորված կաթողիկոսի կոնդակից, խաչն ու մաուզերը ձեռքերին պայքարում էին բոլշևիկներ դեմ՝ հանուն դաշնակցության: Ի՞նչ կար դաշնակցական Հայաստանում. օրը ցերեկով, թալան, սպանություն, ավերածություն էր կատարվում: Շատ հասկանալի է, թե ինչ դպրոցական և հասարակական կրթություն պետք է ստանային մեր պատանիները դաստիարակ-կրոնուսույց տերտերների և խմբապետ-վարժապետների միջոցով: Խորհրդային իշխանությունը մեր մասսաներին հասցրեց դասակարգային գիտակցության, որից հետո արթնացած մասսաներն իրենք զգացին եկեղեցու դեմ պայքարելու անհրաժեշտությունը և ծավալելով հակակրոնական ագիտացիայի և պրոպագանդայի աշխատանքները Հայաստանում՝ հսկայական բեկում առաջ բերին հավատի բնագավառում, որով զարկ տվին նոր կենցաղի ամրացման ու հաստատման մեծ գործին: Եվ այսօր, եթե ամեն օր իրար հետևից աշխատավորության պահանջով փակվում են եկեղեցիները՝ դա շատ բնական է, որովհետև մասսաներն զգում են նրանց ավելորդությունը և հակառակ դաշնակ-կուլակային էլեմենտների վայնասունի՝ փակված եկեղեցիները փոխարինվում են կուլտուրական-հասարակական վայրերի: ՄԱՄ-ն օրեցօր աճում է ու մեծանում: Այսօր մարտնչող անաստվածների թիվն ամբողջ Հայաստանում հասել է արդեն 40000-ի, որոնք ամեն օր հսկայական կուլտուրական պահանջներ են առաջադրում ՄԱՄ-ի Կենտրոնական Խորհրդին (տե՛ս **Մանկունի**, Խորհրդային Հայաստանի տասնամյակը, Եջմիածինն ու դաշնակցությունը, Անաստված, Երևան, 1930, 10-11, էջ 5-7):

Վերջացավ հարվածային եռամսյակը և մենք պլանների կատարումով և գերակատարումով թևակոխում ենք բոլշևիկյան հնգամյակի երրորդ տարին: Մեր ողջ հակակրոնական աշխատանքը պիտի վերածել սիստեմի այն հաշվով, որպեսզի նա մեր սոցիալիստական շինարարության կարևոր օղակներից մեկը հանդիսանա: Այդ աշխատանքներում պիտի ամենալայն չափով մասնակից դարձնել գյուղի կուլտուրական ուժերին՝ ագրոնոմ, ուսուցիչ, բժիշկ և այլն: Լայն չափով պիտի տարածել հակակրոնական գրականությունը՝ թերթեր, ժուռնալներ, բրոշյուրներ, պլակատներ և այլն: Հունվարի 5-ին բոլոր բջիջներում հրավիրվում են ժողովներ, ուր արվում են զեկուցումներ, որից հետո կազմակերպել հակակրոնական երեկոյթներ, ցուցադրել կինոֆիլմեր և այլն: Բանվորական և կարմիր զորամասերի կազմակերպությունները կազմակերպում են մերձեցման երեկո: Բոլոր կոլխոզներում կազմակերպել զեկուցումներ: ՄԱՄ-ի ԿԵՆՏՐՈՆԸՆԻԿԻ (տե՛ս Մարտնչող անաստվածների միության կոչը բոլոր քաղ. և շրջ-խորհուրդներին. ՄԱՄ-ի Կենտխորհուրդ, Անաստված, Երևան, 1930, 12, էջ 22):

² Կանանց Միջազգային Կոմունիստական օրը, Մարտի 8-ը՝ ամբողջ ԽՍՀՄ-ում անցնում է բանվոր դասակարգի, կոմունիստական կուսակցության, նրա կենտկոմի լենինյան դեկավարությամբ, ընկ. Ստալինի գլխավորությամբ ձեռք բերված մեծագույն հաղթանակների պայմաններում: ՄԱՄ-ի Հայաստանի Կենտխորհուրդը առաջարկում է իր բոլոր շրջխորհուրդներին և բջիջներին ակտիվ մասնակցել այդ օրվա անցկացմանը հետևյալ կարգախոսներով.

Երկրորդ աշխարհամարտի և հետպատերազմյան շրջանում, չնայած պետության հակակրոնական քաղաքականությանը, կենցաղում նկատվում է բնակչության կրոնական վարքագծի որոշակի աճ, որը պայմանավորված էր պատերազմական իրավիճակով: Այդ երևույթը բնորոշ էր նաև Լոռու գրեթե բոլոր բնակավայրերին: Այստեղ մատաղ անելու սովորույթը մեծ չափերի հասավ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին: Ռազմի դաշտ մեկնած իրենց որդիների ու մերձավորների կյանքի համար օրուգիշեր անհանգստացող հարազատները հաճախ հույսի այլ աղբյուր չունեին, քան Աստված և նրան զոհաբերվող մատաղը, որն անում էին իրենց աղոթքն ու խնդրանքը Տիրոջը հասցնելու համար¹:

Ուխտագնացության և մատաղի ավանդույթները բավականին խորն արմատներ ունեին ինչպես Մեծ Ղարաքիլիսայում, այնպես էլ ողջ Լոռիում²: Մինչդեռ խորհրդային իշխանությունները մերժում և հալածում

• Կազմակերպել մասսայական աշխատանք մարտի 8-ի նախօրյակում, դասախոսություն, զեկուցում, զրույց, հետևյալ թեմաներով՝ «Կինը և կրոնը», «ինտերնացիոնալ դաստիարակության խնդիրները և կրոնը» և այլն:

• Կրոնը, 3-րդ բոլշևիկյան գարնանացանը և անասոված կանանց մասնակցությունը:

• Արտադրության մեջ աշխատող բանվորուհիների շարքերում տարված հակակրոնական ագիտացիայի և պրոպագանդայի ստուգատեսը (տե՛ս Մարտի 8-ը, Անասոված, Երևան, 1932, N 4, էջ 7-8):

¹ Գ. Քարհանյան, Գուգարք. Հնագույն հայկական բնակավայր, գիրք Առաջին (Հնագույն ժամանակներից մինչև 1950 թվականը), «Առողիկ» հրատ. տպարան, Երևան, 2011, էջ 70:

² Երբ մոտենում են ուխտագնացության օրերը, գերդաստանի մեջ առանձին տրամադրություն է սկսում տիրել. հարսերն ու աղջիկները, ինչպես և երիտասարդները՝ զարդարվելու, կոկվելու տենչով բռնված, ստիպում են իրենց ամուսիններին և ծնողներին նոր հանդերձներ, կոշիկներ առնել: Գերդաստանի մեծն այս օրերին առատաձեռն է դառնում և փոքր ինչ բաց անում ընդհանուր քսակի այնքան սեղմված բերանը: Մակայն, որովհետև բոլորին բավականություն չի տրվում, ուստի դժգոհությունը, արցունքը, բամբասանքն ու զրպարտությունն սկսում են թունավորել այն հոգեկան մեծ բավականությունը, որ ստանում են այդ ուխտից:

Ուխտագնացության վերջընթեր /նախորդ/ օրը տանտիկինը հարսների հետ լվացք է անում, հաց, գաթա, բաղարջ թխում, պաշարներ կապում, պատրաստում: Նախօրյակին մոտիկ բարեկամները միասին, խմբեր կազմած, կառքերով և ձիերով գնում են ուխտատեղի՝ Վարդաբլուրի Ս. Մարգիս, Օձունի Ս. Մարգիս, Օձունի Ս. Նշան, Հաղբատ, Սանահին, Արդուի Ս. Օհան և այլն:

Շատ գյուղերում կառքեր, սայլեր չլինելու պատճառով մեծամասնությունը հետի է գնում, միայն երիտասարդները, կանայք ու աղջիկները՝ ձիով. առաջիններն իրենց թի քշելու, ջիրիթ խաղալու շնորհքը ցույց տալու, երկրորդները՝ հարուստ լինելն ապացուցելու համար: Կանայք տղամարդկանց նման են ձի նստում. թամբն առնում են իրենց երկու ոտքերի մեջ: Գրեթե բոլորն էլ շատ վարժ են լինում, որովհետև հենց 7-8 տարեկան հասակից խոտ,

հունձ կրելով, վարժվում են: Սակայն շատ քչերին է վիճակվում միայնակ մի ձի նստել, սովորաբար 3-4 հոգուն մի ձի է ընկնում: Նրանք այսպես են օգտվում. տարիքովը նստում է թամբի վրա, երեխային առնում գիրկը, աղջկան կամ հարսին՝ գավակը, իսկ մյուս տարիքավոր կինը ձիու պոչից բռնած գնում է, ձին նրան քաշում է: Երբ հոգնում է, ինքն է նստում ձին, և առաջին նստողը՝ նույն կերպ քայլում: Եթե ձին չար է, կամ հեծնողները՝ անվարժ, մի տղամարդ ձիու սանձից բռնած քաշում է:

Երբ հասնում են ուխտատեղին, մի ծառի տակ իջնում, ձին մի տեղ կապում՝ արածելու, և մեկին պահապան թողնելով իրերի և ձիու մոտ՝ շտապում են ուխտավայր՝ առնելով իրեն հետ բերած մոմերը:

Ուխտատեղի դուռը, խաչարձանը, պատկերը մի քանի անգամ ջերմեռանդությամբ համբուրելուց հետո վառում են մոմերը և աշխատում կպցնել որքան կարելի է մոտ խաչարձանի, պատկերի վրա, որից էլ սրանք փչանում են: Հետո մի քանի անգամ երկրպագում են, ապա չոքած, ապա լսելի ձայնով շշնջում. Ով (այս անուն սուրբ), երեսու ոտիդ տակը, դու իմ բալենու (փոքրերի) ռուզը (պարենը) հասցնես, դու սրանց արևշատություն ու սաղ ջան տաս, դու հանդ ու հանդաստանը ցատումից ազատես, աշխարհքին առատություն տաս, դու ամեն նեղացածի փրկես: Մեղա քեզ, Տեր, անարժան մեղավոր եմ, դու քո ստեղծածը չի կորցնես, դու իմ մեղավոր հոգուն մի լիս ու ճար անես, արքայությունից մասն ու բաժին տաս, դու չի դուշմանի սրտով անես, նամարտի մոհտաջ. քու լիս երեսին դուրբան, քու լիս տաճարին դուրբան, դու քաղցր աչքով մտիկ անես իմ տանն ու տեղին, իմ տիրոջը /ամուսնուն/. դու շառից ու փոր-ձանքից ազատես, անդարձին դարձ տաս, չարը կործանես, բարին առաջացնես. դու մեր հողն ու ջուրը պտղացնես, ազար-բեզարը հեռացնես, աշխարհի ռուզը շատացնես, թագավորի սիրտը կակղացնես, կարկուտը կորցնես, ձինն ու անձրևը առատացնես, աշխարհին հանդարտություն տաս, մեծերին հաշտություն, հիվանդներին՝ սաղություն:

Դեռ աղոթքը չվերջացած՝ քահանան կամ տիրացուն պոկում են վառած մոմերը և տալիս երեցփոխին՝ նորից վաճառելու, ու ձայն տալիս աղոթողներին, որ դուրս գան, նոր եկողներին էլ տեղ լինի:

Սկսում են դուրս գալ և խմբվել ուխտատեղիին կից բարձրացած հինավուրց, սուրբ համարված ծառերի և խաչքարերի շուրջ: Այստեղ շատերը պատռում են իրենց հանդերձներից մի կտոր և կապում ծառի ճյուղերից, որպեսզի իրենց ցավերն էլ այդ շոբերի հետ կապված մնան այդտեղ և այլևս չնեղացնեն իրենց: Ոմանք էլ բամբակի թելերի շարաններ՝ ծայրերը մեղրամոմով ամրացրած, նույն հավատով կապում են ծառի ճյուղերից: Ավելի ջերմեռանդներն իրենց ծամերն են կտրում և կապում ծառերին: Հիվանդ կանայք վզներից հանում են երկաթյա մանյակները, որ «խաչի սիրուն» կրել են մի ամբողջ տարի, և կախում ծառից կամ դնում խաչարձանի առաջ: Ուրիշներն էլ մարդակերպ կամ ոտքի, ձեռքի նմանությամբ երկաթե շինվածքներ են դնում խաչարձանի առաջ, որպեսզի իրենց հիվանդություններն այդ արձանների մեջ ամփոփված մնան այնտեղ և ազատ թողնեն իրենց: Ամուլ կանայք ծառի ճյուղերից ճոճք են ձգում և երեխայի տիկնիկ դնում մեջը, որ երեխա ունենան: Կանայք երեխայի ծաղիկ հանած ժամանակ նոր կարված ու հագցրած շապիկը հանում են և կախում ծառից, որպեսզի ծաղիկը չլրկնվի: Սակայն կանայք չեն բավականանում միայն իրենց իղձերը սրբին հայտնելով, այլևս ցանկանում են իմանալ, թե արդյոք կատարվել է, թե ոչ: Նվաղկոտ կանայք, ինչպես կուրթանեցի Անուշը, այլևս չեն լինում: Նոր սերունդը հավածում է նրանց, այնպես որ կանայք զրկված են այդ քրմուհիներից: Ուստի նրանք քարի կտոր են վերցնում և խաչարձանի, սեղանի բեմի վրա քսում, երբ կաշում է, այդ նշան է, որ սուրբը կատարելու է նրանց ուխտը:

Ուխտատեղից բազմությունը կամաց-կամաց իջնում է դեպի մրգավաճառների և մանրավաճառների շարքերը և թաշկինակներով ծանրաբեռնված քաշվում իրենց տեղերը: Կանաչ խոտի վրա փռում են նույնպես կանաչագույն սփռոցները, և սկսում է կերուխումը, երգն ու պարը, որը տևում է մինչև կես գիշեր: Նվագածուների խումբը տեղից տեղ անցնելով ավելի ու ավելի ուժեղացնում է ուրախությունը:

Խմիչքի ազդեցությունից տաքացած գլուխները ահագին աղմուկ են բարձրացնում, դաշույնն ու ատրճանակները ձեռքերին պարում և «ուռա»-ի աղաղակով արձակում:

Ավելի ճարպիկներն այս մրցության մեջ տքնում են սիրային տեսարաններ սարքել, իսկ ավելի ընչաքաղցները աշխատում են սրանից, նրանից մի բան թոցնել /գողանալ/, բայց, երբ մեկը բացվում է, սկսում է տուրուղմրոցը, իսկ երբեմն մեծանալով՝ զոհեր է տանում: Վերջապես, հոգնած ու հագեցված, խոտերի վրա ընկնում, քնում են 2-4 ժամ:

Վաղ արշալույսին սկսում են **մատաղ** կտրել: Բազմաթիվ գառներ ու ղչխարներ են գոհում: Դրվում են ահագին կաթսաները, որոնց մեծ մասը ուխտատեղին կառավարող երեցիդին է կառավարում, և սկսվում է «մատաղի» պատրաստությունը: Հետզհետե մոտակայքից նոր ուխտավորներ են գալիս խմբերով և սրանց հետ միացած մտնում ուխտատեղին համբուրում, ուխտ անում, վերադառնում, կրկին սփռոցները սփռում, «մատաղը» արյունոտ խորովածի հետ ուտում, մի լավ կոնծում, երգում, պարում և շտապ վերադառնում տուն՝ ճանապարհին մի-երկու տեղ կրկին հաց ուտելով, թեյ խմելով ու շարունակ կոնծելով: Մինչև կեսօր բոլոր ուխտավորներն արդեն քաշված են լինում, մնում են միայն քահանաները, որ իրենց ստացած մատաղացուների մորթիներն ու երիները /աջ ոտը/ բարձում են ձիերի վրա կամ տեղնուտեղը ծախում և վերադառնում (տե՛ս **Եր. Լալայան**, Բորչալուի գավառ. Ուխտագնացություն, Երկեր, Հատոր 3, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2004, էջ 220-221: **Ս. Մկրտչյան**, Հայոց տոնածիսական մշակույթ, Երևան, 2016, էջ 134):

Լռեցիների սովորություններից հատկապես նշանակալից էր ուխտի գնալը: Գնում էին մեծ սիրով ու հանդիսավորությամբ, իսկ գլխավոր ուխտատեղը Ս. Մարգին էր. գնում էին սայլերով, ֆուրգոններով, ձիերով, ոտքով: Ուխտավորների մի մասը գնում էր խաչի և մատուռի գորությամբ իր իղձերն ու ցանկությունները կատարելու, ցավն ու վիշտը փարատելու համար, նաև՝ հեռավոր վայրերից ուխտի եկած իրենց հարազատներին, բարեկամներին ու ծանոթներին տեսնելու և կարոտն առնելու նպատակով: Ուխտավորների մի մասն էլ սրբավայր գնում էր քեֆ-ուրախություն անելու, ուրախ ժամանակ անցկացնելու համար: Խաչ գնացող ուխտավոր ընտանիքներն իրենց հետ տանում էին որևէ մատաղացու՝ խոյ, թոխլի գառ: Ուխտատեղի մոտ մատաղն անում էին, ծառերի շվաքի տակ սեղան պատրաստում և ուրախ ժամանակ անցկացնում: Օդուց և գինու տակառներից օգտվում էին բոլոր կամեցողները: Զուռնա-դիռլի նվագի տակ հանդես էին գալիս կենտապարի և կլոր պարի սիրահարները: Ուխտի եկածները միայն հավատքի մեջ ջերմեռանդ կանայք և տղամարդիկ էին դժվարագնաց ճանապարհով բարձրանում բարձր բլուրի վրա գնվող Ս. Մարգիս ուխտավայրը՝ Վարդաբլուր գյուղի մոտ, իսկ Վարդավառի ժամանակ՝ ս.Աստվածածին՝ Ղարաքիլիսայում, ս. Նշան ուխտատեղին՝ Օձունում: Համընդհանուր ուրախության ու խնջույքների ժամանակ լինում էին նաև անհաճո դիպվածներ, պատահարներ (տե՛ս Գ. Քարհանյան, Գուգարք. Հնագույն հայկական բնակավայր, գիրք Առաջին (Հնագույն ժամանակներից մինչև 1950 թվականը), «Աստղիկ» հրատ. տպարան, Երևան, 2011, էջ 68):

Վարդավառը սարվորների հետ են անցկացնում գյուղացիների մեծ մասը: Տղաները, հարսներն ու աղջիկները, տնից կամ շուկայից գնած մթերքներն ու մրգերը վերցրած, Վարդավառի կիրակիի վաղ առավոտ ձիերով կամ ոտքով բարձրանում են սարը՝ դեպի իրենց վրանները: Տեղ հասնելով՝ ողջագուրվում են իրենց հարազատների, մտերիմների,

բարեկամների հետ, որոնց երկար ժամանակ չեն տեսել: Կարոտներն առնելուց հետո նստում են, հանգստանում, զրուցում, միմյանց նորություններ հաղորդում, որից հետո նոր միայն սեղան բացում: Մարվորները գյուղից բերված ուտելիքներն են հաճույքով ուտում, սար բարձրացածները՝ սարի մթերքները: Ուտելուց և հանգստանալուց հետո սկսում են տոնի պատրաստություն տեսնել, խնոցի են հարում, կաթ են մերում, մածուն պատրաստում, սերն են քաշում, սերուցք դնում, տապակի մեջ կարագով ու խմորով ագոլակ, բիշի, արածանով խավիժ են պատրաստում: Դրանից հետո մի գառ են գետնովը տալիս, մատաղ անում, կերակուր պատրաստում և սարի անարատ, զով օդի, ծաղիկների բույրերի մեջ՝ բարձր տրամադրությամբ ասում-խոսում են, ուտում-խմում, նվագում, երգում-պարում են, ուրախանում՝ Վարդուր անում: Հաջորդ երկուշաբթի օրը՝ վաղ առավոտյան, սարի մթերքներով, բարիքներով բեռնավորված խումբ խումբ «վարդուրցիները» ծաղկազարդ ալայյան մարգագետիններով իջնում են իրենց գյուղերը (տե՛ս **Գ. Քարհանյան**, Գուգարք. Հնագույն հայկական բնակավայր, գիրք Առաջին (Հնագույն ժամանակներից մինչև 1950 թվականը), «Ասողիկ» հրատ. տպարան, Երևան, 2011, էջ 68):

Մատաղի միսը մեծամասամբ բաժանում են հարևաններին, բարեկամներին և պատահած անցորդներին: Համայնական մատաղը կատարվում է ամբողջ համայնքի կողմից, հետևաբար գոհաբերությունները կատարվում են մեծ չափերով, մորթում են մի քանի ոչխար, խոյ և արջառ: Համայնական մատաղը կատարվում էր կարկտահարությունից, երաշտից կամ այլ տարերային աղետներից, ինչպես նաև գյուղատնտեսական կենդանիների հոտը, նախիրը տարափոխիկ հիվանդություններից զերծ պահելու, փրկելու և, ընդհանրապես, համայնքի բարօրության նպատակներով: Համայնքի կողմից կատարվող մատաղը տեղի է ունենում եկեղեցու, վանքի, խաչքարի առջև: Այդ գործի վարպետ անձինք, հատկապես՝ հովվություն արած գյուղացիները, մատաղացու կենդանին նախքան մորթելը պտտել են տալիս վանքի, եկեղեցու, սրբավայրի, պաշտամունքային այլ վայրերի շուրջը (կոչվում էր «գլխովը պտույտ տալ »)՝ որպես նվիրումի արտահայտություն: Մատաղացուի երեսը դարձնում են դեպի արևելք, վայր զցում, մորթում, մաշկում, ապա միս անում, դմակները մանր կտրատում, ձեռքով ճմռում՝ ավելի մանրացնում և մանր մասերի բաժանած մսի կտորների հետ լցնում են կաթսաների մեջ, դնում թեժ վառվող կրակի վրա, եփում ջրով: Մատաղի պղնձի մեջ, բացի աղից, որպես համեմունք լցնում են ուրց:

Գյուղացիներից յուրաքանչյուրը տնից բերում էր պղնձե աման և շարում կաթսաների շուրջը: Հավաքվում էր 50-150 աման: Մատաղ եփող վարպետը շերեփով լցնում էր յուրաքանչյուրի ամանի մեջ խաշու և միս: Վերահսկող մի գյուղացի ճիպոտը ձեռքին խփում էր ամաններին, որոնց մեջ, օրինակ՝ միսը քիչ էր. այդպիսիք լրացնում էին: Մատաղը բաժանելուց հետո կաթսաներում մնում էր բավականաչափ մատաղ: Գյուղի ղեկավարը մարդիկ է ուղարկում, որպեսզի գյուղում գտնվող կամ գյուղով անցնող՝ եկվոր-անցորդ մարդկանց հրավիրեն մատաղ ուտելու: Մատաղի երինները սովորաբար բաժին էր հասնում գյուղի քահանային, իսկ կուրծքը/դռը/ քոխվային:

Մատաղ անելու սովորույթը մեծ չափերի հասավ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին: Պատերազմի դաշտ մեկնած իրենց որդիների ու մերձավորների կյանքի համար օրուգիշեր անհանգստացող հարազատները հաճախ հույսի այլ աղբյուր չունեին, քան էր Աստված և նրան գոհաբերվող մատաղը, որն անում էին՝ որ մատաղի միջոցով իրենց աղոթքն ու խնդրանքը Տիրոջը հասնի, որ մատաղը դրանք ի կատար ածելու գործություն ունենա:

Լոռեցիների առօրյա կյանքում գոյություն ունեին նաև սնոտիապաշտական հավատալիքներ: Մարդիկ հավատում էին և այսօր էլ շարունակում են հավատալ, օրինակ, չար աչքով հմայելուն /աչք տալ, աչքով տալ/: Վատն այն է, որ հատկապես գյուղական վայրերում «չար աչք» ունենալը դառնում է մի տեսակ ժառանգական, և նույնիսկ ամբողջ տոհմեր են

էին ոչ միայն հոգևորականներին, այլև ուխտերի մասնակիցներին և մատաղի արարողություններ կատարողներին:

Հետպատերազմյան շրջանում և ընդհուպ 1960-ականները, չնայած մեղմացումներին, պետական հակակրոնական քաղաքականությունը դեռևս ազդում էր բնակչության կրոնական վարքագծի վրա¹:

«մեղադրվում» «չար աչքի» կրողներ լինելու մեջ (տե՛ս **Գ. Քարհանյան**, Գուգարք. Հնագույն հայկական բնակավայր, գիրք Առաջին (Հնագույն ժամանակներից մինչև 1950 թվականը), «Աստղիկ» հրատ. տպարան, Երևան, 2011, էջ 69-70):

¹ Անցյալի ամենավտանգավոր մնացուկներից են կրոնական նախապաշարումները: Ճիշտ է, մեր մոտ վերացված է կրոնի սոցիալական հիմքը՝ մարդու շահագործումը մարդու կողմից, սակայն կրոնական նախապաշարումները շարունակում են գոյություն ունենալ առանձին մարդկանց գիտակցության մեջ, խանգարում են նրանց ակտիվորեն մասնակցելու հասարակության բարօրության համար կազմակերպվող աշխատանքներին: Կրոնական հավատալիքները մարդկանց դարձնում են վախկոտ, նորից, առաջավորից խուսափող, կյանքը չհասկացող, չճանաչող, կամագուրկ արարածներ: Մեր շրջանում հետամնաց որոշ մարդիկ տուրք են տալիս կրոնական նախապաշարումներին, կատարում կրոնական ծեսեր: Առանձին տեղերում հավատացյալներն իրենց ծիսակատարություններին տալիս են տոնական բնույթ, որը երբեմն առաջ է բերում նաև ոչ հավատացյալների հետաքրքրությունը: Կրոնական ծիսակատարությունների օրերին սրբավայրերում հավաքվում են զգալի թվով մարդիկ, մորթում անասուններ և թռչուններ, կանչում կրոնի սպասավորին, որ օրհնի մատաղը: Առանձին հավատացյալներ էլ, կրոնական ծեսերի ժամանակ երբեմն տեղի ունեցող անկարգություններից խուսափելու նպատակով, կատարելագործել են մատաղի արարողությունը: Նրանք ոչխարի կամ գառան ականջը կտրում են սրբավայրում, որպեսզի այն «ընդունելի լինի», ապա մորթում իրենց տներում: Նորաշեն, Մարչապետ, Շահնազար, Ղարաքիլիսա, Կիրովո, Պուշկինո, Պրիվոլնոյե և մի քանի այլ գյուղերում հավատացյալների շրջանում գիտաաթեիստական և քաղաքական բացատրական թույլ աշխատանքների հետևանքով առանձին մարդիկ իրենց մահացած հարազատներին թաղում են վարդապետների ու տերտերների աղոթքների տակ, նրանց գրպանը դնելով 20-25 ռուբլի: Իսկ երեխաներին կնքելու համար Կիրովոյի քահանան վերցնում է 5 ռուբլի, Մարչապետի վարդապետը 3 ռուբլի: Եվ այսպես, իրենց հասցնելով նյութական վնաս, հավատացյալները լցնում են «սուրբ հայրերի» գրպանները: Իսկ վերջիններս էլ, դրամը միմյանց մեջ բաժանելիս, երբեմն տեղիք են տալիս ծեծկոտուկի կամ զբաղվում հարբեցողությամբ: Այսպես, վերջերս Կիրովոյում քահանայի և եկեղեցու սպասուհու միջև դրամի պատճառով ծագեց սուր վեճ, որը լուծվեց միայն գյուղատվետի գործկոմի նախագահ ընկ. Վ. Բարաբաշի միջամտությունից հետո: Նորաշենում երեխաների զգալի մասը կնքվել են: Դպրոցի երեխաներից մեկը «հարամ» է անվանում չկնքված մյուս երեխաներին: Առանձին գյուղերում երեխաները վախենում էին գիշերով որևէ տեղ գնալ կամ անցնել գերեզմանների մոտով, քանի որ նրանց մոտ ամուր նստած էր սատանաների, չարքերի, ոգիների վերաբերյալ հավատալիքները: Նման մարդիկ հաճախակի ձեռք են բերում լուրջ հիվանդություններ՝ ուղեղի կամ հոգեկան խանգարումներ: Կրոնը թույն է մարդու համար, որ սրսկում են տերտերները, գրքացներն ու ամեն կարգի խարդախներ՝ աշխատավորների հաշվին ապրելու համար: Ուրեմն

Այսպիսով, պետության հակակրոնական քաղաքականության արդյունքում, խորհրդային վերջին շրջանում բավականին անկում էր ապրել կիրովականցիների կրոնական վարքագիծը, որը մեծ չափով պայմանավորված էր պետական կրթական քաղաքականությամբ:

Կիրովականում 1980թ. իրականացրած էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություններն¹ ամբողջությամբ արտացոլում են նրանց կրոնական վարքագծի իրական պատկերն՝ ըստ հավատքի նկատմամբ ընդհանրական վերաբերմունքի, եկեղեցիներ այցելության դրդապատճառների և կրոնական տոների տարածման սեռա-տարիքային և կրթական հատկանիշների:

Հետազոտությունների վերլուծությունը հնարավորություն տվեց կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

- Հավատացյալների ընդհանուր թիվը 25,3 % էր (տե՛ս աղյուսակ 1):
- Հավատքի նկատմամբ տատանվողները կազմում էին 22,2%: Անտարբերները և անհավատները կազմում էին 41,8% (տե՛ս աղյուսակ 1):
- Եկեղեցու կամ կրոնի ակտիվ մերժողները 8,8% էին (տե՛ս աղյուսակ 1):
- Ծնողների կրոնական վարքագծում գերակայում էին մայրերը (մայրը՝ 39,9%, հայրը՝ 27, 7%) (տե՛ս աղյուսակ 2):

Եկեղեցի գնալու համատեքստում կրոնական և ժամանցային գործոնները գրեթե հավասար են (տե՛ս աղյուսակ 3):

- Եկեղեցի գնալու կրոնական ընդհանուր դրդապատճառները (21%) ներառում են հետևյալ ծիսական բաղադրիչները. մոմավառություն՝ 9,8%, աղոթք՝ 6,7%, պատարագ՝ 1,5%, մատաղ՝ 1,0%, տոներ՝ 1,0%, ուխտագնացություն՝ 0,5%, կնունք՝ 0,5%:

- Եկեղեցի գնալու ժամանցի կամ պատահական բնույթի գործոնները (20,5 %) ներառում են հետևյալ բաղադրիչները՝ զուտ հետաքրքրության համար՝ 12,9%, Էքսկուրսիա՝ 4,1 %, որպես պատմական հուշարձան՝ 1,5%, մերձեցում ազգային մշակույթին՝ 1,0%, առանց առիթի՝ 1,0%):

պայքարը կրոնի դեմ պետք է մղվի անընդմեջ, ամենուր (տե՛ս **Համաքայան**, Կրոնը թույն է, Փարոս, Կիրովական, 1963, N 85, նոյեմբերի 1, էջ 2):

¹ ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ Էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի գիտարշավ, Կիրովական, 1980թ.:

- Եկեղեցիներ գնալու կրոնական (21,0%) և ժամանցի բնույթի (20,5%) գործոնները գրեթե հավասար էին (տե՛ս աղյուսակ 3).

- Եկեղեցիներ ընդհանրապես չի այցելել կիրովականցիների կեսից ավելին՝ 57,2 %-ը (տե՛ս աղյուսակ 3):

- Եկեղեցական տոներից ամենատարածվածը Զատիկն է (56,7%) և մասամբ՝ Վարդավառը (17,0%): Տոներից ամենաքիչը նշվում էին՝ Վարդանանցը (5,2%), Համբարձումը (6,2%), Սուրբ Աստվածածինը (6,7%), Քրիստոսի Ծնունդը (8,2%), Սուրբ Խաչը (8,2%) և Տեառնընդառաջը (8,2%) (տե՛ս աղյուսակ 4):

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1.

Բնակչության վերաբերմունքը կրոնի կամ հավատի նկատմամբ.
Կիրովական. 1980թ.

	%
Հավատում եմ	25,3
Տատանվում եմ	22,2
Անտարբեր եմ, չեմ հավատում	41,8
Պետք է կրոնի դեմ ակտիվորեն պայքարել	8,8
Ընդամենը	100 %

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 2

Ծնողների կրոնական վարքագիծը.
Կիրովական. 1980թ.

Ձեր ծնողները հավատացյալ են	%
Հայրը	
Այո	27,7
Ոչ	72,3
Ընդամենը	100
Մայրը	

Այո	39,9
Ոչ	60,1
Ընդամենը	100 %

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 3

Եկեղեցի գնալու առիթը Կիրովականում

1980թ.	%
Աղոթել	6.7
Տոներին մասնակցել	1.0
Որպես ուխտ	0.5
Որպես պատմական հուշարձան	1.5
Մերձեցում ազգային մշակույթին	1.0
Հետաքրքրության համար	12.9
Մոմավառություն	9.8
Մատաղ	1.0
Էքսկուրսիա	4.1
Առանց առիթ	1.0
Կնունք	0.5
Պատարագ	1.5
Դժվարանում եմ պատասխանել	1.0
Չի գնում եկեղեցի	<i>57.2</i>
Ընդամենը	100%

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 4

Կրոնական տոների տարածվածությունը կիրովականցիների շրջանում

1980թ.	%
Քրիստոսի ծնունդ և մկրտություն (Զրօքինք)	8,2
Տեառնընդառաջ (Տրբնդեզ)	8,2
Վարդանանց	5,2

Զատիկ	56,7
Համբարձում	6,2
Վարդավառ	17,0
Սուրբ Աստվածածնի վերափոխում	6,7
Խաչվերաց	8,2

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 5

Կիրովականցիների կրոնական վարքագիծն ըստ տարիքային խմբերի

1980թ

%

Կիրովական 1980թ		Տարիք		
		18-29	30-49	50<
Ինչպիսի վերաբերմունք ունեք կրոնի նկատմամբ	Հավատում եմ	24.5	34.7	40.8
	Տատանվում եմ	37.2	46.5	16.3
	Անտարբեր եմ, չեմ հավատում	39.5	43.2	17.3
	Դժվարանում եմ պատասխանել	0.0	0.0	100.0
Ընդամենը		33.0	41.8	25.3

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 6

Կիրովականցի կանանց և տղամարդկանց կրոնական վարքագիծը

1980թ

%

		Սեռ	
		Արական	Իգական
Ինչպիսի վերաբերմունք ունեք կրոնի նկատմամբ	Հավատում եմ	42.9	57.1
	Տատանվում եմ	41.9	58.1
	Անտարբեր եմ, չեմ հավատում	58.0	42.0
	Դժվարանում եմ պատասխանել	75.0	25.0
Ընդամենը		49.0	51.0

Կիրովականցիների կրոնական վարքագիծն ըստ կրթական մակարդակների

1980թ		%					
		Կրթություն					
		Մինչև ութամյա	Ութամյա	Միջնակարգ	Միջն. Մասնագիտական	Թերի բարձրագույն	Բարձրագույն
Ինչպիսի վերաբերմունք ունեք կրոնի նկատմամբ	Հավատում եմ	26.5	18.4	28.6	16.3	2.0	8,2
	Տատանվում եմ	4.7	11.6	34.9	30.2	16.3	2.3
	Անտարբեր եմ, չեմ հավատում	6.2	7.4	24.7	30.9	14.8	16.0
	Պետք է կրոնի դեմ ակտիվորեն պայքարել	5.9	5.9	17.6	23.5	5.9	41.2
	Դժվարանում եմ պատասխանել	75.0	0.0	25.0	0.0	0.0	0.0
Ընդամենը		12.4	10.8	27.3	25.8	10.8	12.9

• 1980-ականներին խորհրդային տոների միջին տարածվածությունը կազմում էր 81,3%, իսկ կրոնականը կամ եկեղեցականը՝ 14,51%:

• Եկեղեցական տոների անկման և խորհրդային տոների տարածման հակընթաց միտումները պայմանավորված էին այդ պետության հակակրոնական քաղաքականությամբ, սերունդների շրջանում խորհրդային գաղափարախոսության պրոպագանդայով, չգործող եկեղեցիների առկայությամբ, սեռա-տարիքային խմբերի առանձնահատկությամբ (տե՛ս աղյուսակներ 5 և 6), կրթական մակարդակով (տե՛ս աղյուսակ 7), այդ համատեքստում՝ սոցիալ-մասնագիտական առաջընթացի մոտիվացիայով:

- Խորհրդային շրջանում կրոնական վարքագիծն առավել բարձր էր տարեցների շրջանում, քանի որ նրանք ազգային կրոնական ավանդույթների անմիջական կրողներն էին: Կրոնական վարքագիծն ընդհանուր առմամբ ցածր էր երիտասարդների շրջանում:

- Մասնակի շեղումներով հանդերձ, կրոնական ավանդույթների հիմնական կրողները դարձյալ կանայք էին:

- Խորհրդային շրջանում որքան ցածր էր կիրովականցիների կրթական մակարդակն, այնքան բարձր էր կրոնական վարքագիծը (տե՛ս աղյուսակ 7):

Самвел Мкртчян, Социально - культурные особенности религиозного поведения кироваканцев в советский период - Целью данного исследования является полный анализ религиозного поведения кироваканцев в советский период.

Начальный советский период (1920-1930 гг.) как во всей Армении, так и в Кировакане отличается ярко выраженной антирелигиозной и антинациональной политикой, что сказалось на упадке веры. Мишенью антирелигиозной политики государства были прежде всего традиционные армянские религиозные праздники и обряды. Естественно, гонения были направлены особенно против церквей и духовенства, что проявлялось закрытием церквей, разорением, убийствами и ссылками духовенства.

Организаторами антирелигиозных акций были в основном республиканские и особенно местная организация «Союз боевых безбожников». Однако их деятельность была малоэффективной и была обусловлена еще сохранившимися национальными и религиозными традициями.

В годы Великой Отечественной войны произошел определенный рост религиозного поведения кироваканцев, что было связано с тяжелой военной обстановкой.

В последний советский период в результате антирелигиозной политики государства религиозное поведение кироваканцев значительно снизилось, что было вызвано специальной образовательной политикой, отрицающей религию.

Результаты этносоциологического исследования (1980г.) полностью отражают реальную картину религиозного поведения кироваканцев по отношению к вере, мотивам посещения храмов и масштабам распространения церковных праздников.

Общее количество верующих в Кировакане составляет 25,3%, колеблющихся - 22,2%, равнодушных и неверующих - 41,8%, активно борющихся с религией или нетерпимых - 8,8 %.

В религиозном поведении родителей определенное преобладание имеют матери (мать - 39,9 %, отец - 27,7 %). В контексте посещения церквей религиозный и развлекательный факторы почти равны. Религиозные мотивы посещения храма включают в себя следующие ритуальные компоненты: зажигание свечей - 9,8%, молитва - 6,7%, литургия - 1,5%, жертвоприношение - 1,0%, праздники - 1,0%, крещение - 0,5%, паломничество - 0,5%.

Развлекательные или случайные факторы имеют следующую картину. интерес - 12,9%, экскурсия - 4,1%, исторический памятник - 1,5%, сближение к национальной культуре - 1,0%, без повода - 1,0%. Дружеские взаимные визиты особенно популярны во время праздников и семейных торжеств - 48,8%. Наиболее популярными из церковных праздников являются Пасха /Воскресение Христа/ (56,7%) и отчасти Вардавар /Преображение Христа/ (17,0%). Наименее упоминались Вардананц (5,2%), Амбарцум /Вознесение Христа/(6,2%), Успение Пресвятой Богородицы (6,7%), Рождество Христово (8,2%), Воздвижение Святого Креста (8,2%), Теарнандарадж /Сретение/ (8,2%). Примечательно, что большинство жителей Кировакана вообще не посещали храмы (57,2%).

Samvel Mkrtchyan, Socio-cultural features of the religious behavior of the inhabitants of kirovakan in the soviet period - The purpose of this study is a complete analysis of the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan during the Soviet period.

The initial Soviet period (1920-1930), both throughout Armenia and in Kirovakan, is distinguished by a pronounced anti-religious and anti-national policy, which affected the decline of faith.

The target of the state's anti-religious policy was primarily the traditional Armenian religious holidays and rituals. Naturally, the persecutions were directed especially against the churches and the clergy, which was manifested by the closing of churches, their destruction, murders and exiles of the clergy.

The organizers of anti-religious actions were mainly within the republic and especially the local organization "Union of Fighting Atheists". However, their activity was ineffective due to the still preserved national and religious traditions.

During the Great Patriotic War, there was a certain increase in the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan, which was a consequence of the difficult conditions of the period.

In the late Soviet period, as a result of the anti-religious policy of the state, the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan significantly decreased, which was caused by a special educational policy that denied religion.

The results of an ethno-sociological study (1980) fully reflect the real picture of the religious behavior of the inhabitants of Kirovakan in relation to faith, the motives for visiting temples and the extent of distribution of church holidays.

The total number of believers in Kirovakan is 25.3%, vacillators - 22.2%, indifferent and non-believers - 41.8%, actively fighting against religion or intolerant - 8.8%.

In the religious behavior of parents, mothers have a certain predominance (mother - 39.9%, father - 27.7%).

In the context of church visits, religious and recreational factors are almost equal. Religious motives for visiting the temple include the following ritual components: lighting candles - 9.8%, prayer - 6.7%, liturgy - 1.5%, sacrifice - 1.0%, holidays - 1.0%, baptism - 0.5%, pilgrimage - 0.5%.

Recreational or random factors have the following picture. interest - 12.9%, excursion - 4.1%, historical monument - 1.5%, rapprochement with the national culture - 1.0%, for no reason - 1.0%.

Friendly mutual visits are especially popular during holidays and family celebrations - 48.8%.

The most popular feasts are Easter (56.7%) and partly Vardavar (17.0%). The least mentioned were Vardanants (5.2%), Hambartsum (Ascension) (6.2%), Assumption of the Holy Mother of God (6.7%), Nativity of Christ (8.2%), Elevation of the Holy Cross (8.2%), Theanandara (Candlemass) (8.2%)%.

It is noteworthy that the majority of Kirovakan residents did not attend temples at all (57.2%).

Ուղարկվել է խմբագրություն 15.11.2022թ.
Գրախոսվել է 20.12.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 25.12.2022թ.

ОСОБЕННОСТИ СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В 1960-1970 ГГ.

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН

Ключевые слова - Холодная война, Турция, СССР, российско-турецкие отношения, НАТО, торгово-экономические отношения, антисоветская политика, кипрский кризис.

ВВЕДЕНИЕ

Историческое прошлое является одним из исходных параметров, который должны учитывать исследователи, занимающиеся изучением российско-турецких отношений.

История российско-турецких отношений, насчитывающая более полутысячи лет, **носят достаточно сложный характер**. На протяжении веков между ними шла напряжённая борьба за господство в обширном регионе. Неоднократно противоречия между двумя странами обострялись настолько, что разрешить их могли только войны. **Они, в основном, происходили из-за территорий в Крыму на Балканах, Кавказе, а также из-за желания иметь политическое влияние в Европе и контролировать стратегически важные проливы Босфор и Дарданеллы.** Но, с другой стороны, это также история двустороннего сотрудничества, которое было обусловлено географическим положением, торговыми интересами, а также культурно-историческими особенностями России и Турции. Находясь на пространстве Евразии, эти два государства являются частью как Запада, так и Востока.

Сегодня отношения двух стран **России и Турции** строятся на прагматизме и реализме. Однако, нужно отметить, что в российско-турецких отношениях даже существовали периоды, когда внешнеполитические расхождения оттенялись экономическими интересами и отношения между государствами удавалось нормализовать. Одним из таких прецедентов является торгово-экономическое сотрудничество СССР и Турции в годы «хо-

лодной войны» в рамках соглашения об экономическом и техническом сотрудничестве 1967 г.

Изучение конкретных достижений в рамках временного партнерства **России и Турции** в конфронтационный период, каким является Холодная война, представляется крайне важным и актуальным. В связи с этим, исследование турецко-советских отношений в контексте формирования международной военно-политической конфронтации не только позволяет понять мотивацию внешнеполитической стратегии Турции и СССР, но и дает возможность изучить те факторы, которые влияют на характер современных российско-турецких отношениях.

После Второй мировой войны наблюдалось резкое столкновение интересов ведущих мировых игроков на международной арене. В послевоенные годы Турция активизировала политику, которая предусматривала тесные отношения с государствами Западной Европы и

США. Заметим, что в этот период Турция играла ключевую роль в планах Запада по окружению СССР, выполняя функцию важнейшего военного плацдарма, который предполагалось активно использовать при нанесении удара по Советскому Союзу. Особо, взаимоотношения СССР и Турции находились на уровне поддержания сложившегося статус-кво. Основными внешнеполитическими установками Турции в 1950–60-х гг. являлись антикоммунизм и антисоветизм.

Нельзя сказать, что после Второй мировой войны советско-турецкие отношения существовали, поскольку как известно, в 1945 году советским правительством были предъявлены некоторые территориальные претензии СССР к Турции. Данные претензии привели к необходимости восстановления российско-турецкой границы 1914 года, а также СССР обратился к Турции с нотой от 7 августа 1946 г., в которой говорилось о контроле над черноморскими проливами¹. В данных условиях Турция, соответственно, не хотела прилагать усилия к нормализации отношений с Москвой.

¹ **Мелконян К.**, Отношения между СССР и Турцией: Армянский вопрос, проблема черноморских проливов и союзные государства (1945–1947 гг.), Ереван, 2013, с. 18. (на армянском)

После смерти И.В. Сталина 30 мая 1953 года, Москва в особой ноте отказалась от территориальных претензий к Турецкой Республике и требований по проливам¹. Особенно со стороны советского руководства предпринимались попытки наладить экономические отношения с Турцией. Но несмотря на это после завершения Второй мировой войны до начала 1960-х гг. советско-турецкие отношения оставались ограниченными в внешнеторговых рамках. Доля СССР в турецком импорте составляла в 1948-1953 гг. лишь сотые доли процента, а в начале 1960-х годов едва превысила 1%². Аналогичное положение было и с турецким экспортом. Однако с 1963 г. по 1970 г. наблюдались очень важные и кардинальные изменения в данных отношениях. С 1960 -1970 гг. товарооборот увеличился в почти 7 раз³.

В основе этих положительных изменений главной причиной является разногласия между Турцией и западным миром, в особенности с США, которые появились по поводу кипрского конфликта.

Несмотря на антисоветскую политику, в ноябре 1960 г. турецкое правительство делегирует представителей деловых кругов Турции в Советский Союз. С апреля 1961г. был пересмотрен советско-турецкая железнодорожная конвенция от 1922г. Соглашение от 27 апреля 1961 г. установило регламент перевозок грузов и пассажиров через границу на Карс-Ленинканском участке⁴. Следующим шагом стало заключение в июне 1962 года соглашения об установлении телефонной связи между СССР и Турцией⁵.

Несмотря на это, первым важным событием начала советско-турецкого сотрудничества данного периода является официальный визит министра иностранных дел Турции Ф. Д. Эрикина в Москву с 30 октября по 6 ноября 1964 г. В ходе данного визита обсуждались кипрский конфликт, а также развитие советско-турецких экономических отношений и был подписан договор о культурном сотрудничестве и обмене⁶.

¹ «К Советско-турецким отношениям», «Правда», 19.07.1953, номер 200.

² СССР и Турция, 1917-1979, М., 1981, с. 240.

³ Там же, с. 242.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ «Türk Sovyet ticari ilişkileri geliştirilecek. Türk-Rus Bildirisi», «Milliyet», 7.11.1964, s. 7.

Безусловно, данный визит можно считать важным переломным моментом, однако кардинальное ускорение развития советско-турецких взаимоотношений началось после официального визита премьер-министра Турции С. Х. Ургуплю в Москву с 9 по 17 августа 1965 г. и его встречи с председателем Совета министров СССР А.Н. Косыгиным¹. После этого визита советско-турецкие отношения стали интенсивно развиваться, особенно в экономическом плане. В интервью, который дал С. Ургуплю турецким журналистам 19 августа 1965 г., он заявил о достижении соглашения об открытии в Турции около 10 крупных заводов и предприятий при финансовой поддержке и технической помощи СССР².

Заметим, что влиятельные политические партии Турции по-разному относились к советско-турецким переговорам. В прессе мелькали заявления о «низменных целях» России по «завоеванию Турции», сообщения о «тяжелом положении турок в России», требования не выходить в отношениях с СССР за рамки ограниченного расширения торговли и культурных отношений. Например, сторонники визита Ургуплю доказывали его полезность для Турции и с политической и с экономической точек зрения. Что касается политической стороны, то по их мнению, сдвиг в отношениях между двумя странами важен как шаг по пути Турции к более самостоятельной неодносторонней внешнеполитической ориентации, в особенности в связи с кипрским вопросом. Что касается экономического аспекта, то они доказывали выгоду экономических связей и торговли с СССР¹.

В октябре 1965 г. в результате выборов в Великое национальное собрание Турции к власти пришла консервативная партия «Справедливость». В своих выступлениях во время избирательной кампании лидер партии Сулейман Демирель одним из основных тезисов избрал антикоммунизм в стране и на международной арене, прибегал к антисоветским высказываниям. Однако сближение двусторонних отношений между СССР и Турцией продолжилось и при руководстве партии «Справедливость».

¹ Gönübol M., Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara, 1990, s. 477.

² «Ürgüplü: Ruslar bir baraj ile 9 fabrika kuracak», «Milliyet», 20.08.1965, s. 3.

Напомним, что в сентябре 1965 г. советская делегация посетила Анкару. В ходе официальных встреч был подписан меморандум о сотрудничестве по вопросам торговли между СССР и Турцией. После этого разные технические делегации двух стран неоднократно посещали друг друга, обсуждали ключевые нюансы и динамику будущего сотрудничества. С 20 по 27 декабря 1966 г. председатель Совета министров СССР Алексей Николаевич Косыгин посетил Турцию с рабочим визитом. Таким образом, впервые в истории двух стран глава советского правительства официально посетил Турцию. Значения визита А. Косыгина заключалось в том, что он способствовал значительному развитию отношений между двумя странами. Были завершены затянувшиеся на длительное время переговоры по вопросу об оказании Турции советской помощи в строительстве важных для развития турецкой экономики крупных промышленных объектов. Была достигнута окончательная договоренность о соглашении об экономическом и техническом сотрудничестве между Анкарой и Москвой, подписанное 25 марта 1967 г.². Данным соглашением предусматривалось открытие некоторых крупных предприятий в Турции при финансовой и технической поддержке СССР. Документ состоял из 12 пунктов и приложения.

Согласно соглашению, при поддержке СССР в Турции планировалось открыть и расширить следующие заводы: металлургический завод (в Искендеруне), алюминиевый завод (в Сейдишехире), нефтеперерабатывающий завод (в Алиаге), серно-кислотный завод (в Бандырме), древесноволокнистых плит (в Артвине), гидроэлектростанция, которая обеспечит электричеством алюминиевый завод³.

Во втором пункте этого договора говорилось, что предполагаемая сумма оплаты советской технической поддержки и промышленного оборудования не будет превышать 200 миллионов долларов. Советский кредит

¹ Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Cilt I (1919-1980), Ankara, 2001, s. 864.

² Altan M. Süperler ve Türkiye, İstanbul, 1986, s. 130.

³ T.C. Resmi Gazete. 2 Haziran 1967. Kararnameler, T.C. ile SSCB arasında bazı sınai tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair Anlaşma. s. 1-2.

на 200 миллионов долларов будет оплачен турецкими национальными товарами после открытия данных заводов в течение 15 лет с процентной ставкой 2.5%¹.

В дальнейшем, 1967–1970 гг. заключались кредитные соглашения и контракты как межгосударственные, так и между турецкими промышленными и экономическими организациями и советскими организациями о строительстве упомянутых предприятий. На церемониях по их закладке обычно присутствовали турецкие государственные деятели. Так, премьер-министр Турции Сулейман Демирель 5 августа 1967 г. выступил с речью при закладке алюминиевого завода². Через месяц после этого события в сентябре 1967 г. С. Демирель посетил с рабочим визитом в Москву и обсудил с председателем Совета министров СССР А.Н. Косыгиным ключевые вопросы советско-турецкого экономического сотрудничества и кипрскую проблему³. После визита была опубликована совместная декларация, в которой говорилось о том, что кипрская проблема должна решиться только мирным путем и только путем переговоров всех заинтересованных сторон, а также, что развитие советско-турецких торгово-экономических отношений в ближайшем будущем принесет взаимную выгоду и пользу, послужит укреплению дружбы между народами СССР и Турции⁴.

Кроме сотрудничества по линии создания и модернизации промышленного комплекса в Турции между двумя странами были установлены прямые транспортные связи – авиалиния, железнодорожное пассажирское сообщение Москва – Стамбул.

В период с 1967 по 1974 г. объём торговли между СССР и Турции составил 129.1 млн. рублей⁵. Основными товарами, экспортируемыми Советским Союзом, оказались оборудование, приборы, инструменты, запасные части, удобрения, полезные ископаемые. В свою очередь, значительную

¹ Там же, с. 2.

² Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, The Turkish Yearbook of International Relations 1969–1970, cilt VIII, Ankara, 1967, s. 219.

³ «Demirel: Rusya ile itimat sağlandı», «Milliyet». 30.10.1967.

⁴ Hale W. Türk Dış Politikası 1774–2000. İstanbul, 2003, s. 326.

⁵ Türk Dış Politikası - Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Cilt I (1919–1980), 2001, s. 873.

долю турецкого экспорта в СССР составляли сельскохозяйственные культуры – цитрусовые, хлопок-сырец, табак, а также готовые изделия лёгкой и пищевой промышленности. Заметим, также, что во время церемонии закладки металлургического завода 3 октября 1970 г. С. Демирель в своем интервью подчеркнул, что СССР участвует в финансировании проекта кредитом на сумму 262 млн. долларов США¹.

Турецкие предприятия по договору от 25 марта 1967 года

Наименование завода	Мощность в год	Год открытия	Год приватизирования и закрытия
ОАО «Искендерунский металлургический завод»	1 млн тонн	1970	Приватизирован в 2002 г.
Сейдишехирский алюминиевый завод	60000 тонн	1973	Приватизирован в 2005 г.
НПЗ «Алиага»	10 млн тонн	1972	Приватизирован в 2002 г.
Завод по производству серной кислоты «Бандырма»	240000 тонн	1972	Закрит в 2004 г.
Завод по производству древесноволокнистых плит «Артвин»	25000 тонн	1975	Закрит в 1999 г.

В конечном итоге, можно сказать, что крупные предприятия, которые созданы в Турции при советской экономической и технической помощи в контексте договора от 25 марта 1967 года, способствовало укреплению государственного сектора турецкой экономики. После ввода в эксплуатацию металлургический завод в Искендеруне к середине 1970-х гг. обеспечивал 40% производства стали, алюминиевый завод в Сейдишехире (1973 г.) – 100% производства алюминия и глинозема по стране, серно-

¹ Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı, The Turkish Yearbook of International Relations 1969-1970, Cilt X, Ankara, 1970, s. 239.

кислотный завод в Бандырме (1972 г.) – до 27% серной кислоты, нефтеперерабатывающий завод в Алиаге (1972 г.) – около 28% нефтепродуктов¹.

На самом деле, в 1960-1970 гг. не наблюдалось резкого изменения внешнеполитического курса Турции. Однако в течение 1960-1970 гг. турецкое руководство пыталось изменить внешнеполитические ориентиры, акцентируя свое внимание на перемене микроэкономической системы и социальной структуры. Данная трансформация турецкой внешней политики была чисто прагматичной.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, во время «холодной войны» наблюдалось резкое столкновение интересов ведущих мировых игроков на международной арене. В этих условиях советско-турецкие отношения оставались в определенных, узких рамках с момента завершения Второй мировой войны до начала 1960-х гг. Однако начиная с 1964 года наблюдалось значительное сближение и улучшение данных отношений. Причинами этого положительного процесса стали отношение США к кипрской проблематике. Данная трансформация турецкой внешней политики была чисто прагматичной. Для решения кипрского кризиса на международном уровне искалась помощь, в том числе советская, а экономическая поддержка, которая была оказана Советским Союзом, стала «призом» данной политики.

Несмотря на это, во времена «холодной войны» отношения между двумя странами, как правило, не становились тёплыми и сердечными, а несли на себе отпечаток временного перемирия, которое рано или поздно должно было перейти в фазу жёсткого противостояния. Кардинальные изменения произошли лишь с распадом Советского Союза и разрушением биполярной системы международных отношений.

Среди позитивных моментов в развитии российско-турецких отношений после распада СССР стоит отметить прежде всего их экономическую направленность. **Разногласия между двумя странами большинство случаев**

¹ СССР и Турция, 1917-1979, с. 240.

связаны напрямую с геополитическими вопросами. Экономика, торговля и энергетика, напротив, остаются основными сферами сотрудничества и в нынешних условиях оказывают своё позитивное влияние на политические отношения. Несмотря на это, тесные экономические отношения не способны свести на нет серьёзные разногласия по многим международным вопросам.

В настоящее время российско-турецкие отношения в основном определяются как «сотрудничающее соперничество» или «враждебное сотрудничество». Здесь нужно вспомнить фразу Черчилля «У Британии нет друзей или врагов, у нее есть только интересы» максимально точно описывает отношения Турции с Россией. В нынешних обстоятельствах турецкая власть решила извлечь максимальную выгоду от экономического разрыва России и Европы. Например, Турция перетянула на себя логистические потоки, стала авиахабом для транзитных пассажиров из РФ и перехватила российских туристов, которые планировали отдыхать в Европе, но из-за ограничительных мер лишились такой возможности. При этом Турция не вступает в открытый спор с политикой Вашингтона даже несмотря на то, что США продолжает оказывать давление на всех членов НАТО, чтобы они разорвали отношения с Москвой.

Учитывая сложную геополитическую ситуацию, а также политические и экономические интересы, можно с уверенностью предположить, что российско-турецкие отношения продолжат трансформацию и в будущем.

Քրիստինե Մելքոնյան, 1960-1970 թթ. խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների առանձնահատկությունները - Սառը պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև տնտեսական հարցերում հաստատվում է յուրատեսակ ստատուս քվո: Երկրների միջև քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունները գործնականում բացակայում էին, միակ բացառությունը 1960-1970-ական թթ. էին: 1960-ականների երկրորդ կեսին փոփոխություններ նկատվեցին հատկապես խորհրդա-թուրքական տնտեսական հարաբերություններում: Սակայն, իրականում, ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների ժամանակավոր բարելավմանը նպաստել է ԱՄՆ դիրքորոշումը Կիպրոսի հարցում:

Մինչդեռ՝ 1960-1970 թթ. Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ կտրուկ փոփոխություն տեղի չեն ունեցել: Սակայն 1960-1970-ական թթ. Թուրքիայի ղեկավարությունը փորձել է փոխել արտաքին քաղաքականության ուղենիշները՝ կենտրոնանալով միկրոտնտեսական համակարգի և սոցիալական կառուցվածքի փոփոխության վրա: Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության այս փոխակերպումը զուտ պրագմատիկ էր:

Չնայած դրան, Սառը պատերազմի տարիներին երկու երկրների հարաբերությունները, որպես կանոն, չեն դառնում ջերմ, այլ կրում են ժամանակավոր զինադադարի դրոշմը, որը վաղ թե ուշ պետք է վերածվեր կոշտ դիմակայության փուլի: Փոփոխություններ տեղի ունեցան միայն ԽՍՀՄ փլուզումից և միջազգային հարաբերությունների երկբևեռ համակարգի քայքայումից հետո:

Kristine Melkonyan, Some Features of Soviet-Turkish Relations in the 1960-1970 - During the Cold War, a kind of status quo was established between the USSR and Turkey in economic matters. Political and economic relations between the countries were practically absent. The only exception was the 1960s-1970s. In the second half of the 1960s. there were changes especially in the Soviet-Turkish economic relations. However, it should be noted that the US position in the Cyprus crisis became a catalyst for a temporary improvement in relations between the USSR and Turkey.

In fact, in 1960-1970. there was no sharp change in Turkey's foreign policy. However, during the 1960-1970s. The Turkish leadership tried to change foreign policy guidelines, focusing on changing the microeconomic system and social structure. This transformation of Turkish foreign policy was purely pragmatic.

Despite this, during the Cold War, relations between the two countries, as a rule, did not become warm and cordial, but bore the imprint of a temporary truce, which sooner or later had to turn into a phase of tough confrontation. Cardinal changes took place only with the collapse of the Soviet Union and the destruction of the bipolar system of international relations.

Ուղարկվել է խմբագրություն 05.01.2023թ.

Գրախոսվել է 09.01.2023թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.01.2023թ.

**«ՀՈՒՍԵՑՆԱԿԱՆՆԵՐ» ՇԻԱՑԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ)**

ՄԻՐԱՆՈՒՇ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Շիայականություն, Իրանի Իսլամական Հանրապետություն, իսլամ, Աղբբեջան, կրոնական կազմակերպություններ, բռնաճնշումներ, ռազմական-քաղաքական խմբավորում

ՄՈՒՏՔ

1979 թ. Իրանում հեղափոխության հաղթանակից և երկրում իսլամական համակարգ հաստատվելուց հետո, իրապես, արմատական փոփոխություն տեղի ունեցավ երկրի արտաքին քաղաքականության ոլորտում:

Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) արտաքին քաղաքականության հայեցակարգում հեղափոխության «արտահանման»¹ հատկացվել է առաջնային տեղ, որի շրջանակներում Իրանից դուրս՝ հատկապես շիայական շարժումներին քաղաքական, գաղափարական, ռազմական և այլ բնույթի աջակցությունը դիտարկվում էր կարևորագույն ուղղություն: Արդեն իսլամական հանրապետության կառուցակարգերի ձևավորումից և ամրապնդումից հետո, Իմամ Խոմեյնին հեղափոխության արտահանման մի գաղափարախոսություն առաջ քաշեց, համաձայն որի՝ այն պետք է տեղի ունենա մշակութային, քարոզչական ուղիներով՝ ներկայացնելով իսլամական արժեքներն ու սկզբունքները և դրանք լուսաբանելով «կեղեքված ու ճնշման» տակ հայտնված մահմեդականների գի-

¹ Այս արտահայտությամբ բնորոշվում է Իրանի հեգեմոնիայի հնարավոր հաստատումը մուսուլմանական մյուս պետությունների նկատմամբ: Sté u **Mousa A.**, The role in exporting Iranian culture nd revolution, Journal for Iranian studies(2), 2017, p. 23.

տակցության մակարդակը բարձրացնելու նպատակով, առանց այլ երկրների ներքին գործերին ուղղակի և ֆիզիկական միջամտության¹:

«Հեղափոխության արտահանման» գաղափարին հավատարիմ հիմնական մարմինն Իսլամական Հեղափոխության Պահապանների Կոնպուսն(ԻՀՊԿ) էր²: Արդեն 1982 թվականին իսլամական հեղափոխության մշակույթն ու արժեքները քարոզելու նպատակով ստեղծվել է «Իսլամական քարոզչություն»[պրսկ. *Sāzmān-e tabliqāt-e eslāmī*] կազմակերպությունը, որը զբաղվում է տարբեր լեզուներով գրքերի հրատարակմամբ, իսլամական կոնֆերանսների անցկացմամբ³:

Միևնույն ժամանակ Իրանը շարունակում էր համագործակցել բազմաթիվ երկրների ազատագրական շարժումների և ընդդիմադիր առաջնորդների հետ, այդ թվում՝ մշակութային և քարոզչականին զուգահեռ օգտագործելով դիվանագիտական և ռազմաքաղաքական այլ մեթոդներ:

Հեղափոխության արտահանման ուղղություններից էր Մերձավոր Արևելքի իսլամական շարժումների և շիա համայնքների հետ աշխատանքը (Պաղեստին, Լիբանան, Իրաք, Եմեն, Բահրեյն, Պակիստան, Աֆղանստան, Ադրբեջան և այլ երկրներ), կազմակերպչական և ֆինանսական աջակցությունը, զենքի մատակարարումը:

Իրաքում Սադամ Հուսեյնի վարչակարգի փլուզումից և շիա ժողովրդական աշխարհագրայինների ակտիվացումից հետո Իրանում առաջ եկավ, այսպես կոչված, «Դիմադրության առանցքի» [պրսկ. *Mehvār-e moqāvemāt*]⁴ գաղափարախոսության ձևավորման մասին: Դիմադրության

¹Շատ Իմամ Խոմեյնիի ի՞նչ մեթոդներով են իրականացվում հեղափոխության արտահանումը այլ երկրներ, [պրսկ. *Nahve-ye sodur-e enqlāb be kešvarhā-ye dīgar āz dīdgāh-e Emām Homeīyī čegune āst?*, 2019, <https://bit.ly/3uo13ik> (Հասանելի՝ 04.07.2022).

²Чернова А., Влияние исламской революции на монархические режимы в персидском заливе, Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, N 161, стр. 25, <https://bit.ly/3sdG5lt>, (Просмотренно 05.12.2021).

³ Cornell S., *The politization of Islam in Azerbaijan, Washinhton, 2006 p. 42, տե՛ս նաև* Экспорт исламской революции, 18.01.2020, <https://bit.ly/3v95M8M>, (Просмотренно՝ 26.06.2022).

⁴ Այս տերմինը Իրանը հաճախ օգտագործում է տարածաշրջանում իր դաշնակիցներին և իրանամետ զինյալ խմբավորումներին նշելու համար: Իրանական «*Gomhuri-ye Eslāmī*» (հայ.՝ Իսլամական Հանրապետություն) թերթն առաջին անգամ 2004թ. տերմինն օգտագործել է՝ անդրադառնալով Իրաքում շիաների ապստամբությանը: Տե՛ս *Seyezakerfiyā R., Doulatābādī B., Rāveš B.*, «Դիմադրության առանցքի և ապագա կառավարման

առանցքը շիայական քաղաքական-ռազմական խմբավորումների և մուսուլմանական երկրների միջև չգրված դաշինք է: «Դիմադրության առանցքի» անդամներն են՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետության հովանու ներքո ստեղծված ռազմական խմբավորումները, որոնք «Դիմադրության առանցքի» մաս են կազմում, իրաքյան շիա աշխարհագորայինները (արաբ. *Haṣḍ aš-ša'abī*), Սիրիայի ազգային պաշտպանության ուժերը, եմենցի հուրիները (արաբ. *Ansar al-Islam*), Լիբանանի Հեզբոլլահը, Աֆղանստանի Ֆաթեմյանների բանակը (պրսկ. *Lašgar-e Fātemiūn*), Ադրբեջանի հուսայնականներ (պրսկ.՝ *Hüseyniyyun*, ադրբ.՝ *Hüseynçilər*) գորամիավորումը, Պակիստանի Ջեյնաբականների բանակը (պրսկ. *Lašgar-e Zeynabīūn*) և պաղեստինյան Համաար: Վերոնշյալ խմբավորումները չնայած որոշակի գաղափարական տարակարծություններին կարողանում են իրանական անմիջական նախաձեռնողականության պայմաններում հանդես գալ համախումբ կերպով, կոնկրետ տարածքներում փորձելով լուծել ոչ միայն քարոզչական, այլ նաև ռազմաքաղաքական խնդիրներ, ըստ էության ձևավորելով Իրանի ազդեցության և անվտանգության տիրույթ դիտարկվող այն աշխարհաքաղաքական արեալը, որը հաճախ կոչվում է շիայական կիսալուսին¹:

Փաստացիորեն, 1991թ. անկախություն ձեռք բերելուց հետո Ադրբեջանը դարձավ իրանական կրոնական քարոզչության համար պարարտ հող՝ հաշվի առնելով այս երկրի ներսում ավանդաբար շիա բնակչության մեծամասնություն լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև խորհրդային արթնիստական համակարգի փլուզման պայմաններում կրոնական զգացմունքների աճի միտումը մահմեդական բնակչություն ունեցող հետխորհրդայն ողջ տարածքում: Չնայած Ադրբեջանական Հանրապետու-

համակարգի ուսումնասիրություն՝ հիմնված համաշխարհային համակարգի տեսության վրա»[պրսկ. *Barresi-ye mehvar-e moqavemāt va āyande-ye nezām-e solte bā estefade az nazariye-ye cahāni*], Թեհրան, 2017, էջ 9 // <https://bit.ly/3v95M8M>, (Հասանելի՝ 26.06.2022):

¹ **Сарабьев А.** , Ближневосточная «шиитская дуга»: реальная угроза ии геополитическая химера?, Вестник Московского Университета 11(2), Москва, 2019, //Алексеев В., «Шиитская дуга»- новая реальность Ближнего Востока? 08.01.2014, с. 39, <https://bit.ly/3NVAckD> (Վերջին դիտում՝ 10.07.2022):

յան բնակչության մոտ 65-85 տոկոսը կազմում են շիաները¹, այնուամենայնիվ ԱՀ-ում շիա իսլամի քաղաքական դաշտ բերելու փորձերը հիմնականում կապված են ԻԻՀ ազդեցության հետ, քանի որ վերջինս Ադրբեջանի վրա ճնշում գործադրելու և այդ երկրից սպասվող սպառնալիքները չեզոքացնելու նպատակով իր ունեցած գոծիքակազմի շրջանակներում թերևս որպես ամենաազդեցիկ լծակ մինչև օրս օգտագործում է հենց «իսլամական հեղափոխության արտահանման» վերոնշյալ հայեցակարգի առանցքային գործոն քաղաքական իսլամը՝ այս դեպքում իր շիայական դրսևորմամբ: Պաշտոնական Թեհրանը իր պոտենցիալ գերակայության տիրույթ է դիտարկում Ադրբեջանական Հանրապետության ողջ տարածքը, այդ թվում այնպիսի խոշոր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոններ, ինչպիսիք են Ափշերոնյան թերակղզին, Գանձակը և այլն: Իրեց հերթին Ադրբեջանի իշխանությունները, մշտապես զգուշանալով Իրանի կրոնական ազդեցությունից և մտավախություն ունենալով, որ Իրանը ցանկանում է փոխել այդ երկրի կառավարման համակարգը, այն աշխարհիկ պետությունից վերածելով թեոկրատական պետության, սկսեցին շիաներին կասկածել իրանական կողմնորոշման մեջ և կրոնական խիստ վերահսկողություն սահմանել:

«Հուսեյնականներ շարժում» (ադրբ. *Azərbaycan İslam Müqavimət Hərəkatı, Hüseyniyyun, Hüseyncilər*)

Ադրբեջանում գոյություն ունեցող շիայական կազմակերպությունները և կառույցները բաժանված լինելով պաշտոնական գրանցված և գրանցում չունեցող խմբերի միջև, ենթարկվելով Բաքվի կենտրոնական իշխանությունների բռնաճնշումներին՝ շատ հաճախ գործում են ընդհատակյա կամ կիսալեգալ կարգավիճակով՝ վայելելով իրանական աջակցությունը, չնայած այդ մասին պաշտոնական Թեհրանից որևէ հայտարարություն չի հնչում²: Գործելով շիայական գափարախոսության ազդե-

¹ U. S. Department of State. "USCIRF Annual Report 2013 - Tier 2: Azerbaijan, 2013, <http://www.refworld.org/docid/51826ef0.html> (Վերջին դիտում՝ 10.07.2022).

² Իրանը իր կրոնական քաղաքականությունը Ադրբեջանում իրականացնում է հստակ գործիքակազմով՝ իսլամական քարոզիչների, բարեգործական կազմակերպությունների, Իրանի մշակութային կենտրոնի, մզկիթներին կից կրթական ճեմարանների, շիայական կրոնական գրականության տարածման միջոցով:

ցությամբ և բացահայտ կերպով մերժելով Ադրբեջանի աշխարհիկ բնույթը՝ Ադրբեջանում գործող շիայական կազմակերպությունները կիրառում են վերոնշյալ «Դիմադրության առանցքի» մի շարք բաղադրիչներ¹:

Ադրբեջանում գործող շիայական կրոնական կազմակերպություններից «Հուսեյնականների» սաղմերը դրվել է 2001թ. Ադրբեջանի հարավային Յարդըմլի և Մասալլի շրջաններում, որի անդամները հիմնականում լինելով «Ժամա Խոմեյնիի անվան կրթաթոշակ» ստացող ուսանողներ՝ Գանձակից, Նախիջևանից և հարավային շրջաններից, իրենց հերթին տարածում էին այս իրանամետ շիայական կազմակերպության գրականությունը և գաղափարախոսությունը²:

Արդեն իրանաադրբեջանական հարաբերությունների լարման ֆոնին բավական ակտիվացան վերոնշյալ «Դիմադրության առանցքի» մաս կազմող «Հուսեյնականներ շարժում» ռազմականացված շիայական կազմակերպության վերաբերյալ տեղեկատվական հոսքերը:

«Հուսեյնականներ շարժումը» արդեն որպես կիսառազմական խմբավորում պաշտոնապես կազմավորվել է 2016թ. սկզբին՝ Իրանի Ղոմ և Մաշհադ քաղաքներում սովորող 14 ուսանողներից՝ Թոհիդ Իբրահիմբեյլիի գլխավորությամբ³, ովքեր Սիրիայում ռազմական պատրաստություն անցնելուց հետո վերադաձան Ադրբեջան: Շարժման ղեկավար Թ. Իբրահիմբեյլին 2002թ. ընդունվելով Մաշհադի Ճեմարան և այժմ ապրելով Իրանում⁴, հանդիսանում է Իլհամ Ալիևի վարչակարգի խիստ քննադատը,

¹ Նշվածի համար անհերքելի օրինակ են հանդիսանում տարբերանշանների վրա առկա դեղին և կանաչ գույների առկայությունը, բռնացքի մեջ ինքնաձիգ, երկրագունդ, Ղուրան, սուր, որոնք համապատասխանաբար խորհրդանշում են ռազմական պայքար իմպերիալիստական պետությունների դեմ, շիա իսլամական գաղափարախոսության գերակայություն Մերձավոր Արևելքում և այլ գաղափարներ:

² **Yunusov A.**, 2013, The islamic factor in Azerbaijan, Baku, p. 42 :

³ Թոհիդ Իբրահիմբեյլին Իրանում կրոնական լուսավորիչների մասնակցությամբ «Հուսեյնյուն» (հուսեյնիներ) անվամբ զինված խմբավորում է ստեղծել [աղբբ. Tohid İbrahimbəyli İranda dini təhsil alan fəxslərin iştirakı ilə "Hüseyniyyun" (Hüseynçilər) adlı silahlı dəstə yaradıb], 26.07.2018, (07.01.2022), <http://ikisahil.az/post/101226-news-101226>, Հասանելի՝ 07.01.2022)

⁴ Հուսեյնականների կազմավորումը երջանկահիշատակ գեներալ Սուլեյմանիի ջանքերի և հովհանավորության արդյունք [պրսկ. Taşkil-e Hoseyniyyun marhun-e basiriyat va hemāyatha-ye Hağ Gāsem āst], 11.10.2021թ., <https://bit.ly/3LXiOvT>, (Հասանելի՝ 10.01.2022):

ով հայտարարել է, որ շարժման նպատակը դիմադրության հիման վրա ԱՀ շիաների կրոնական զգացողությունների հզորացումն է¹:

Չնայած «Հուսեյնիականներ շարժումը» սկզբնապես հայտարարել էր, որ իր միակ նպատակը Սիրիայում «Դիմադրության առանցքի» ուժեղացումն ու ահաբեկչական ծայրահեղականներին հակազդելն է՝ հետագայում նպատակ չունենալով ընդլայնել իր գործունեությունը Ադրբեջանում, այդուհանդերձ այս շարժումը բնութագրվում է որպես Իրանի նոր «վստահված ուժ» այս անգամ Ադրբեջանում, որը մեծ նմանություն ունի «Դիմադրության առանցքի» վերը նշված մյուս ուժերին²:

Հատկանշական է նաև այն փաստը, որ այս խմբավորումը որպես «Հուսեյնականներ շարժում» անվանակոչվել է 2017թ. ԻՀՊԿ Ղոդս հատուկ ստորաբաժանման երբեմնի հրամանատար Ղասեմ Սոլեյմանիի կողմից, որի համար հիմք է հանդիսացել այն փաստը, որ կրոնական ծեսերի ժամանակ շիաները հաճախ հանդես էին գալիս «Ադրբեջանը հուսեյնականների երկիրն է» կարգախոսով³:

«Հուսեյնականներ շարժումը» կառուցվածքի, ծրագրերի և ղեկավարության մասին մանրամասները սակավ լինելով հանդերձ, հայտնի է, որ 2013 թվականին Թոհիդ Իբրահիմբեյլին հանդիպել է Իրանի առաջնորդ Սեյյեդ Ալի Խամենեյիի հետ որպես «Ադրբեջանի Հանրապետության մարտնչող հոգևորականների ասամբլեայի» նախագահ, որի ընթացքում խոսել են Ադրբեջանական Հանրապետությունում շիա բանտարկյալների

¹ Middle East Manitor-ի անդրադարձը Ադրբեջանի «Հուսեյնականների» շարժմանը/դիմադրության առանցքը Բաքվի սրտում, [պրսկ. Ravāyet-e «Middle East Monitor» az ġonbeš-e «Hoseyniyyun»-e Āzarbāyġān/Moqāvēmat dar qalb-e Bāku], 11.10.2021թ., <https://bit.ly/3sWkrS1>, (Հասանելի՝ 23.01.2022)

² Հուսեյնականներ, Իրանի Ղոդս խմբավորման նոր պրոքսի ուժերը Ադրբեջանում, [պրսկ. Hoseyniyyun, niruhā-ye niābati-ye ġadid-e Sepāh-e Qods dar Āzarbāiġān, [պրսկ. Hoseyniyyun, niruhā-ye niābati-ye ġadid-e Sepāh-e Qods dar Āzarbāiġān], <https://bit.ly/3s7dZZd>, (Հասանելի՝ 20.01.2022).

³ Հուսեյնյուն ջոկատի հիմնադիր. Հուսեյնյուն կազմավորումը երջանկահիշատակ գեներալ Սոլեյմանիի ջանքերի և հովհանավորության արդյունքը, [պրսկ. Muwses-e tip-e Hoseyniyyun: Taškīl-e Hoseyniyyun marhun-e basiriyat va hemāyatha-ye sardār Soleymāni āst], 12.10.2021թ., mshrgh.ir/1284522, (Հասանելի՝ 23.01.2022)

իրավիճակի մասին¹: Իսկ արդեն 2017թ. Թ. Իբրահիմբեյլին Ջանջանում ներկա գտնվելով «Նարդարանի նահատակների հուշահամալիրի» բացման արարողությանը՝ անդրադարձել է 2015թ. Նարդարանի շիա բնակիչների նկատմամբ ադրբեջանական հատուկ նշանակության ոստիկանական ուժերի կողմից կազմակերպված արյունալի դեպքերին² : Իրանի հետ «Հուսեյնականներ շարժման» սերտ հարաբերությունների մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ սույն շիայական խմբավորումը շնորհավորական ուղերձ է հղել սեյյեդ Էբրահիմ Ռայիսիին՝ 2022թ. նախագահական ընտրություններում հաղթելու կապակցությամբ³:

Հատկանշական է, որ Սյունիքի շուրջ Իրանի և Ադրբեջանի Հանրապետության միջև դիվանագիտական վեճերից հետո «Հուսեյնականներ շարժման» հայտարարությունը, որտեղ մասնավորապես նշված է. «Միրելի ադրբեջանցիներ. Ալիևի ռեժիմը Ադրբեջանին ներքաշում է մեծ ճահիճի մեջ. Իսրայելի ռեժիմը և Էրդոհանի այլանդակ ծրագրերը կարող են շուտով հրկիզել Ադրբեջանը ... Մեզ օտար բանակներ և ահաբեկիչներ պետք չեն. «Ադրբեջանի ժողովուրդը, հատկապես մեր երիտասարդությունը, չպետք է դառնա Ալիևի ընտանիքի հում երազանքների զոհը...»⁴:

¹ Իսլամական զարթոնքի համաժողովի ադրբեջանցի մասնակիցների հանդիպումը հեղափոխության բարձրագույն առաջնորդի հետ , [պրսկ. Dīdār-e namāyadegān-e Āzarī konfrāns-e bīdārī-ye eslāmī bā rahbar-e mo' azam-e enqlāb], <http://fa.arannews.com/news> : (Հասանելի՝ 01.10.2021).

² Շեյխ Թոհիդ Իբրահիմբեյլին Ջանջանում ի հիշատակ Նարդարանի նահատակների. Նարդարանը Կենտրոնական Ասիայում և Կովկասում սիոնիզմի, ԱՄՆ-ի դեմ թշնամության և դիմադրության առանցքի խորհրդանիշն է [պրսկ. Šeyh Tūhid Ībrāhimbeyli dar yādavār-e šohadā-ye Nārdārān dar Zanġān: Nārdārān dar Āsiā-ye miāne va Qafqāz, namād- e došmani bā sehyūnism, Āmerikā va namād- e moqāvemāt āst], <https://bit.ly/3AGycte> , 01.12.2017, (Հասանելի՝ 20.01.2022) :

³ Ադրբեջանի դիմադրության շարժման շնորհավորական ուղերձը Ռայիսիին [պրսկ. Tabrik-e ġonbeš-e moqāvemāt eslāmī-ye Ğomhuri-ye Āzarbāiġān be Rayīsī], 30.03.2022, <https://bit.ly/3Cq9wGK> , (Հասանելի՝ 23.08.2022)

⁴ Հոսեյնական շարժման գործունեությունը Ադրբեջանում, [պրսկ. Fāliyat-e ġonbeš-e Hoseuniyyun dar Āzarbāyġān], 04.11.2021, <https://avapress.com/fa/252095> , (Հասանելի՝ 23.02.2022).

Սիրիայում գտնվող «Հուսեյնականներ գորամիավորման» գորամիավորման անդամները, որոնցից են Յունես Սաֆարովը¹, Ֆալեդ Վալիեվը² և այլք Ադրբեջան վերադառնալուց հետո տարբեր պատճառներով բանտարկվել կամ արժանացել են ԱՀ կառավարության բռնաճնշումներին: Փաստացիորեն, հաշվի առնելով կրոնական կառույցների նկատմամբ ադրբեջանական իշխանությունների վարած կոշտ քաղաքականությունը՝ «Հուսեյնականներ շարժումը» որպես կազմակերպված ռազմական կազմակերպության գոյությունը երկարաժամկետ և նշանակալի քաղաքական հարված է ԱՀ-ի իշխող վարչակարգին:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, վերը շարադրված փաստերը անվիճելիորեն ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը թեև լինելով աշխարհիկ պետություն, որտեղ մեծ է Թուրքիայի և Իսրայելի ազդեցությունը՝ Իրանը հետևողական և արդյունավետ քաղաքականություն է վարում՝ փորձելով իր կրոնական ազդեցությունը տարածել Ադրբեջանի նկատմամբ՝ ֆինանսավորելով ընդդիմադիր շիայական խմբերին: Մի կողմից քաղաքական գործիչները և պաշտոնյաները հայտարարում են երկրի ավանդական իսլամական արժեքների հանդեպ նվիրվածության մասին, մյուս կողմից Ադրբեջանում փակվում և նույնիսկ քանդվում են մզկիթներ, իսկ շիայական կազմակերպության ղեկավարները և անդամները դատապարտվում են ազատագրկման: Սկսած այն պահից, երբ ադրբեջանական իշխանությունները ԱՀ շիաների շրջանում իրանական ազդեցության մեծացումը սկսեցին դիտարկել որպես քաղաքական սպառնալիք, ձեռք առան բավական կոշտ քաղաքականություն այդ հարցում և իրանականացրեցին գործողությունների այնպիսի համալիր, որի վերջնական նպատակն էր իրանական կրոնական ազդեցության նվազեցումը ԱՀ տարածքում: Ադրբեջանի իշխանությունները վերահսկողություն էին սահմանում կրոնական և կրոնաքաղաքական

¹ Հուսեյնական կազմակերպության ղեկավարը ասաց. «Յ. Սաֆարովն մեր անդամն է, սակայն...» [ադրբ. Hüseyinçilər təşkilatının sədri danışdı: “Yunis Səfərov həqiqətən bizim üzvümüzdür, amma...”, 19.07.2018, <https://bit.ly/3PGhTRk>: (Հասանելի՝ 21.08.2022).

² В Гяндже вынесен приговор арестованному в России Ф. Валиев, 25.09.2021, <https://bit.ly/3QJbdDf>, (Հասանելի՝ 23.08.2022).

ակտիվության ցանկացած դրսևորման դեմ, բազմաթիվ սահմանափակումների են ենթարկվում, մասնավորապես, հարավային շրջանի շիաները: Չնայած վերոնշյալ բռնաճնշումներին՝ շիայական գործունը շարունակում է ազդեցիկ և որոշիչ դերակատարում ունենալ Ադրբեջանի ներքաղաքական կյանքում, ինչից Ադրբեջանի աշխարհիկ իշխանությունները սարսափում են:

Сирануш Варданын, «Хусейнитская» шиитская организация шиитская организация в Азербайджанской Республике (обзор)– В данной статье рассмотрены проявления религиозной пропаганды Ирана в Азербайджане, представлены репрессии, проводимые на официальном уровне против шиитского населения Азербайджана. Тема очень актуальна в связи с тем, что показаны религиозные процессы, происходящие в Азербайджане, которые могут оказать существенное влияние на ряд региональных процессов. В этом контексте необходимо отметить, что в постсоветский период в результате жесткой и антидемократической политики, проводимой властями Азербайджанской Республики, различными течениями шиитского направления ислама и их идеологическими последователями, был быстро заполнен вакуум, образовавшийся в политической сфере данной страны в результате повышения роли религии в обществе. Фактически светские власти Азербайджана, обеспокоенные распространением исламских знаний среди населения, постепенным принятием исламских ценностей и образа жизни, проводят открытую антишиитскую политику. В статье говорится о факторах, с помощью которых Иран пытается распространить свое религиозное влияние на Азербайджан, а также о механизмах, с помощью которых Азербайджан противостоит религиозно-политическому влиянию Ирана.

Siranush Vardanyan, «The Husseins» Shiite organization in the Republic of Azerbaijan (overview) - This article presents the manifestations of Iran's religious propaganda in Azerbaijan, as well as the official repression against the Shiite population of Azerbaijan. The topic is topical, as it shows the religious processes taking place in Azerbaijan, which can have a significant impact on a

number of regional processes. In this context it is necessary to mention that as a result of the harsh and anti-democratic policy of the Azerbaijan's authorities in the post-Soviet period, the role of religion in society increased, the vacuum created in the political life of that country was quickly started by different currents of the Shia direction of Islam and the figures who are their ideological followers. In fact, the secular authorities of Azerbaijan are worried about the expansion of the scope of Islamic knowledge among the public, the gradual adoption of Islamic values and lifestyle, and are carrying out an open anti-Shia policy. The article refers to the factors through which Iran tries to spread its religious influence in Azerbaijan, as well as the mechanisms by which Azerbaijan resists the religious-political influence of Iran.

Ուղարկվել է խմբագրություն 30.12.2022թ.
Գրախոսվել է 09.01.2023թ.
Ստորագրվել է տպագրության 10.01.2023թ.

ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

ՄԵԼԻՆԵ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հր. Մաթևոսյան, վազք, պատմվածք, մեթոդ, արձակ, հովիտ, դաշտ, օտար:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում քննել ենք Հր. Մաթևոսյանի մանկապատանեկան արձակի յուրահատկությունները, նրա դերը մատաղ սերնդի դաստիարակության կազմակերպման գործում:

Պատանի ընթերցողներին հասցեագրված Հր. Մաթևոսյանի ստեղծագործություններն ընդգրկված են «Մեր վազքը» ժողովածուում: Շարունակելով հայ դասական մանկագրության, հատկապես՝ Հովհ. Թումանյանի ավանդույթները, Հր. Մաթևոսյանը նոր էջ բացեց հայ մանկագրության մեջ, գրականություն բերեց նոր հերոսներ, մանկագրությունը հարստացրեց նոր գույներով ու նրբերանգներով, կերպարակերտման ու պատկերաստեղծման նոր մեթոդներով ու եղանակներով:

Հր. Մաթևոսյանի՝ պատանի ընթերցողներին հասցեագրված ստեղծագործությունների հերոսները հայրենական մեծ պատերազմի տարիների երեխաներն են, որոնք մանկություն չտեսան ու միանգամից մեծացան: Նրանցից շատերն իրենց հայրերին ու ավագ եղբայրներին միայն նկարներով ու մայրերի պատմածներով են ճանաչում: Նրանք հպարտ են իրենց հայրերով ու եղբայրներով, որոնք ամենաուժեղ, ամենաբարի հայրերն ու եղբայրներն են ամբողջ աշխարհում, որոնք շուտով հաղթելու են թշնամուն, գրավելու են Բեռլինը ու տուն են վերադառնալու որպես իսկական հերոսներ:

Սույն հոդվածի նպատակն է համակարգված ներկայացնել Հր. Մաթևոսյանի մանկապատանեկան արձակը, քանի որ ցայսօր դրան գրականագետներն անդրադարձել են միայն հպանցիկ դիտարկումներով: Անհրաժեշտ են համարում ցույց տալ այդ ստեղծագործությունների արդիականությունը, ճանաչողական ու դաստիարակչական նշանակությունը:

Քննարկման ընթացքում կիրառել ենք գեղարվեստական երկի արժևորման, վերլուծության մի շարք մեթոդներ, մասնավորապես՝ համեմատական, վերլուծական, քննական, կենսագրական:

ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ

1960-ական թվականներին գրականություն եկած բանաստեղծների ու արձակագիրների գրական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ են գրավում նաև մանուկ ու պատանի ընթերցողներին հասցեագրված ստեղծագործությունները:

Հրանտ Մաթևոսյանի գրական ժառանգության մեջ իրենց արժանի տեղն ունեն նաև մանուկ ու պատանի ընթերցողներին հասցեագրված ստեղծագործությունները, որոնք թե գաղափարական և թե գեղարվեստական առումներով թարմ շունչ էին հայ մանկապատանեկան գրականության մեջ:

Այդ թարմությունը պայմանավորված էր «ձնհալի» տարիների բարեփոխումներով, գաղափարական ու թեմատիկ արգելքների հաղթահարմամբ, որոնք արդեն 1960-ականների կեսերից սկսած գրական զարգացումները մղեցին առաջընթացի նոր հուն, գրականություն բերեցին դարակեսի մարդուն՝ իր մտորումներով, աշխարհընկալման իր սկզբունքներով, նաև՝ հոգսերով ու մտահոգություններով:

Հասարակական-քաղաքական նոր մթնոլորտում էր կրթություն ու դաստիարակություն ստանում նոր սերունդը, որն իր իմֆորմացվածությամբ, մտածողությամբ էականորեն տարբերվում էր մի տասը տարվա առաջվա սերնդից:

Այդ սերնդին այլևս չէր հետաքրքրում նախորդ տասնամյակների մանկապատանեկան գրականությունը, որի պատանի հերոսները նախապատրաստվում էին մասնակցելու կոմունիզմի կառուցմանը, փառաբանում էին երջանիկ ներկան, որը դեռևս ավելի երջանիկ ապագայի նախերգանքն է:

Հր. Մաթևոսյանը գրականություն բերեց նոր հերոսների, որոնք ներկայացնում են Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների պատանիներին: Դրանցից շատերը գրողի գաղափարական իդեալներ են, կյանքի

դժվարություններն ու դառնությունները ճաշակած, բայց իրենց ինքնությանն ու արժանապատվության հավատարիմ մնացած պատանիներ, որոնք օրինակ կարող են հանդիսանալ նաև մեր օրերում:

Պատանի ընթերցողներին հասցեագրված իր պատմվածքներում և վիպակներում, որոնք զետեղված են «Մեր վագրը» խորագրով ժողովածուում, Հր. Մաթևոսյանը գրականություն է բերում մի նոր աշխարհ, պատանի հերոսների նոր կերպարներ: Նրա հերոսները պատերազմի դաժան տարիների երեխաներն են, որոնց հետ անվանի գրողը մտերմիկ ու անկաշկանդ զրույց է վարում հայրենի բնաշխարհի, մարդու և մարդկայինի, մարդու և ժամանակի, մարդու և բնության խաթարված կապերի վերականգնման, բարության ու սիրո, պարտքի ու պատասխանատվության և այլ հարցերի շուրջ՝ առանց սեփական կարծիքն ու տեսակետները պարտադրելու, առանց ավելորդ ու անիմաստ խրատների ու խորհուրդների:

Հր. Մաթևոսյանը հաշվի է առնում իր հերոսների, որոնք հիմնականում ընթերցողների հասակակիցներն են, տարիքային ու հոգեբանական յուրահատկությունները և նրանց տանում է ինքնաճանաչման ու ինքնահաստատման, խեղճուկրակությունը հաղթահարելու, անարդարությունների դեմ ընդվզելու ճանապարհով:

Ինչպես պայմանականորեն «մեծական» կոչվող արձակում, այնպես էլ պատանիների համար գրված ստեղծագործություններում Հր. Մաթևոսյանի գեղագիտական իդեալը բնության հետ միաձուլված, ինքնաճանաչման ու ինքնամաքրման ձգտող մարդ անհատն է: Գրողի երազանքը երեխայի համար «մի նոր հովիտ փռելն» ու այդ հովիտը նոր մարդկանցով ու կենդանիներով բնակեցնելն է. «Շատ կուզենայի, որ այդ հովտի մարդկանց կյանքը ծաղկեր լավ ժամանակներում, և պատերազմն ու խեղճ թշնամանքը հովիտ խուժելու միջոց չունենային»¹:

Մանկապատանեկան ստեղծագործությունների հերոսները խեղված ճակատագրով երեխաներ են, Իշխան Անտոնյանի, Զավեն Քոչարյանի, Պավլեի, Ռոստոմի, Ադունի մարդկային տեսակը, ովքեր երկրի «ջիղն» են, նրա հոգսերի, ցավերի, լուծն անմոռունչ քաշող «բեռնաձիերը»:

¹ Հրանտ Մաթևոսյան, Երկեր, Եր: 1985, էջ 3:

«Մեր վագքը» ժողովածուի պատանի հերոսները ռազմաճակատ մեկնած իրենց հայրերի, եղբայրների փոխարեն, որոնցից շատերը չեն վերադարձել կամ վերադարձել են հաշմված ու խեղված, հող են մշակում, անասուն են պահում, և նրանց պատերազմն ատելուց ավելի շատ մի մեծ ուժ, մի ուրիշ բան էր հարկավոր, որ նրանք կանեին»¹

Նրանք փոխարինում են իրենց ծնողներին և վիրավորվում են, երբ սահմանափակում են իրենց ինքնուրույնությունը և, ընդհանրապես, որպես փոքրի, հոգ են տանում իրենց մասին, ուղղություն տալիս, վերահսկում, պահանջում հնազանդվել: Պատժում են, հաշվի չեն առնում իրենց հետաքրքրությունները, կարծիքները: Այս ճանապարհով են Հր. Մաթևոսյանի պատանի հերոսները մշակում սեփական արժանապատվության հստակ զգացում և սիրում են, երբ իրենց ընդունում են որպես մարդու, որին չի կարելի ճնշել, զրկել ինքնուրույնության իրավունքից: Պատանիները ցանկանում են, որ մեծերի ու իրենց հարաբերությունները կրեն բարեկամական բնույթ, համագործակցության ձև, որին հատուկ են փոխադարձ հարգանքն ու վստահությունը:

Պատերազմը հեռու, շատ հեռու է, բայց նրա ուրվականը շրջում է Անտառամեջում ու Ծմակուտում, որտեղից «քառասունութ տղա ետ չէր եկել ռազմաճակատից, քառասունութ հնձվոր, սայլվոր, եզնարած, ուսուցիչ, մաճկալ, փայտահատ, հյուսն՝ մի ամբողջ զրնգուն համերգ» (Հրանտ Մաթևոսյան, «Մեր վագքը», Եր; 1978, էջ 3):

Կյանքը, սակայն, շարունակվում է, թեպետ «մայրերը հունձ էին անում ու լաց էին լինում: Գուլպա էին գործում ու լաց էին լինում: Հետո լուռ էին լաց լինում: Ձիերին տարել էին պատերազմ... եզների հետ բանում էին ու լաց լինում»²:

Անտառամեջում հատուկենտ տղամարդիկ էին մնացել, ու նրանց որդիները դարձել էին հասակակիցների արհամարհանքի առարկա, օտարվել շրջապատից: Նրանցից մեկին հենց «Օտար» մականունով էին կնքել համադասարանցիները. «Օտարի» հոր սիրտը հիվանդ էր, նվում էր ու չէր մեռնում: Նվնվում էր ու չէր մեռնում: Նվնվում էր ու ռազմաճակատ

¹ Նույն տեղում, էջ 6:

² Հրանտ Մաթևոսյան, «Մեր վագքը», Եր; 1978, էջ 186:

չէր գնում, իրենց տանը, իր որդու կողքին էր, իր որդուն էր օգնում լուծելու մաթեմատիկայի խնդիրները, իսկ մեր հայրերը ռազմաճակատում էին»¹:

Անտառամեջի տղաները միատեսակ շորեր էին հագնում, միագույն, «շալակով կաղնու տերև էին բերում, որպեսզի մայրերը կաղնու տերևով դարչնագույնէն բուրդը, իսկ Օտարն, ահա, կարմիր վերնաշապիկ էր հագել: Նրա մայրը գրադարանի հին պաստառը, որին կավճաշաղախով դաջված էր եղել «Կորչեն օտարերկրյա զավթիչները», վառ կարմիր այդ պաստառն ահա գրադարանից տարել էր տուն, լվացել էր և որդու համար վերնաշապիկ էր կարել»²:

Անհայր որդիների Անտառամեջում Հր. Մաթևոսյանի պատանի հերոսները՝ Մադաթը, Արտավազը, Արմիկ Մնացականյան անուն-ազգանունով տղան, «կարիքի ամբողջ գիտակցությամբ հանդերձ» ապրում էին երջանկությամբ ու երջանկությունը կորցնելու տագնապով: Վախկոտությունն այդ տարիքում խիստ դատապարտվում էր: Համարձակ և ուժեղ երևալու, հասակակիցների ու համադասարանցիների, ուսուցիչների ուշադրությանն ու հարգանքին արժանանալու համար պատանին ձգտում է լինել ուժեղ, համարձակ, դիմացկուն: Պատանիները չեն ներում թուլությունը, խեղճությունը, չեն սիրում Օտար մանկանունով տղային: Նրա թուլությունը երեսով էին տալիս, իսկ նա միայն աչքերն է թաքցնում ու սպասում: Այդպես միայն ծառն է թույլ տալիս խոսել միայն իրեն մորթելու մասին, ջուրն է թույլ տալիս գովել իր համը կամ չհավանել իրեն, պայծառ արևածաղիկն է սպասում իր պոկվելուն կամ փրկվելուն³:

Այս համապատկերում խոր իմաստ է ձեռք բերում Աղունի խորհուրդը. «Մի անգամ գլուխդ այնպես պահիր, որ գլխիդ խփողի ձեռքը ցավի, տեսնեն նորից կխփի⁴, չի խփի»⁴:

«Մեր վագրը» ժողովածուի պատմվածքներում ու վիպակներում Հր. Մաթևոսյանը գյուղաշխարհի հետ կապված իր մտահոգություններն ու տագնապները պարզ ու մատչելի եղանակով փոխանցում է պատանի հե-

¹ Նույն տեղում, էջ 64:

² Նույն տեղում, էջ 31:

³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴ Հրանտ Մաթևոսյան, «Ծառերը», Եր., 1982, էջ 20

րոսներին՝ նրանց մեջ մշակելով հայրենի եզերքին կապված մնալու, նրա հոգսերն ու ցավերը նաև իրենը համարելու, կիսելու ու ամոքելու զգացումներ:

Գրողի մտահոգություններն ու տագնապները հիմք ունեն, որովհետև Անտառամեջից ու Ծմակուտից մայրաքաղաք տանող նեղ կաճանը դարձել է լայն ու բանուկ ճանապարհ, հողի մշակը խորթացել է հողից, անասնապահըն ավելի բարեկեցիկ կյանք է փնտրում մայրաքաղաքում, սայլվորը երագում է ավտոմեքենայի մասին. մեր սարերը մնում են մենակ, և «Մենք ենք մեր սարերը» հրանտմաթևոսյանական բանաձևումը պատանի ընթերցողներին է փոխանցվում որպես աշխատանքի ու աշխատավոր մարդու՝ մենքի ու մեր ուժի՝ սարերի վերաբերյալ պատգամ:

Արմիկ Մնացականյան անուն-ազգանունով տղայի տեսակն է Հր. Մաթևոսյանի իդեալը, որը նա ի ցույց է դնում իր ընթերցողին: Ինչ էլ որ լինի Մանուկ Մնացականյան անուն-ազգանունով տղան չի լքելու հայրենի եզերքը, որովհետև «հայրն այնտեղ մենակ էր մնալու, մենակ էր մնալու նաև գլուխը ոչխարի մկրատով խուզած, անգլխարկ, գլուխ թեքելով շան պես նայող փոքր եղբայրը» (**«Պատիժ»**):

Ծմակուտից մայրաքաղաք տանող ճանապարհով գյուղը լքում են նրա վաղվա տերերը՝ Ստեփանը՝ Ստյոպան, ով «դպրոցի աչքի լույսն է, գերազանցիկ է, ամբողջ Երևան քաղաքում մատով են ցույց տալիս: Հանդիսավոր տոներին բեմ է բարձրանում ու խոսում, արտասանում, սովորեցնում» (**«Պատիժը»**): Ստեփանը՝ Ստյոպան, բնահողից արմատախիլ արված ծառ է ու օտար հողում չի արմատակալելու, պտուղ չի տալու:

Իր պատանի ընթերցողներին Հր. Մաթևոսյանը սովորեցնում է աշխարհը ճանաչել հողի ու բնության մարդու հայացքով: Միայն այս պարագայում, ինչպես գրում է ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանը, հնարավոր կլինի հայտնաբերել «այն թեզը, որի վրա Մաթևոսյանը կառուցում է իր գեղարվեստական իդեալը, ապա վերջին հաշվով այն կարելի կլինի փնտրել իր հարազատ միջավայրից կտրվող պատումն ու խոհերի մեջ, որոնք պարունակում են և կարոտ, և վերհուշ, և ինչ-որ չափով նաև ափսոսանք: Ափսոսանք ոչ թե մի այլ աշխարհի խաթարող բարքերի հակադրությունից, այլ հենց հարազատության, բնական, ազատության, բանաս-

ստեղծական գեղեցկության այլևս անդարձ զգացման թելադրանքով: Զգայուն հերոսը բաժանվում է ոչ միայն միջավայրից, այլև հրաժեշտ է տալիս կյանքի մի շրջանի՝ պատանեկությանը» (Մարինյան Մերգեյ, Հայոց գրականության երկու դարը, Եր; 2004, էջ 581):

ԵԶՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հր. Մաթևոսյանը մանկապատանեկան գրականություն բերեց նոր հերոսներ, որոնք ներկայացնում են Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների սերունդը, կերպարակերտման ու պատկերաստեղծման նոր եղանակներ ու մեթոդներ, նոր գույներ ու նրբագծեր:

Նրա «Մեր վագրը» ժողովածուն, որտեղ ամփոփված են պատանի ընթերցողներին հասցեագրված ստեղծագործությունները, թարմություն էր հայ մանկապատանեկան գրականության մեջ ինչպես գաղափարական, այնպես էլ գեղարվեստական առումներով, պատումի անպաճույճ ոճով, ուշագրավ լեզվամտածողությամբ: «Մեր վագրը» ժողովածուի ստեղծագործությունները պահպանում են իրենց արդիականությունը նաև մեր օրերում և կարող են մեծապես օգտակար լինել պատանի ընթերցողների համար:

Մանկապատանեկան գրականությունը ընդհանուր գրականության անբաժանելի մասն է և այն պետք է արժևորել կոնկրետ ժամանակաշրջանի գրական զարգացումների ընդհանուր համապատկերում:

Սկսած 1950-ական թվականների կեսերից, երբ հաղթահարվեց անհատի պաշտամունքը, գրական-գեղարվեստական զարգացումները մտան առաջընթացի նոր հուն, հաղթահարվեցին գաղափարախոսական ու թեմատիկ արգելքները, գրականություն վերադարձավ նախորդ տասնամյակներում այնտեղից արհեստականորեն օտարված անհատը՝ իր նոր աշխարհընկալմամբ, նաև՝ իր մտահոգություններով ու տազնապներով:

Հրանտ Մաթևոսյանի ամբողջ ստեղծագործություններում («Մենք ենք մեր սարերը», «Ծառերը», «Գոմեշ», «Ալխոն», «Աշնան արև» և այլն) նոր ժամանակների մարդն է, ով հող է հերկում, անասուն է պահում, հունձ է անում, երեխա է մեծացնում ու դաստիարակում, մարդկանց է բուժում: Նրա հերոսները հայրենի եզերքին արմատներով կառչած մարդիկ են, ո-

րոնք, ի տարբերություն շատերի, երբեք չեն լքելու այդ եզերքը, նրանք «երկրի ջիղն» են, նրա հոգւերի ու ցավերի «բեռնաձիերը»:

«Մեր վագրը» ժողովածուի ստեղծագործությունների հերոսները ընթերցողների հասակակիցներ են, որոնք փոխարինում են ռազմաճակատ մեկնած իրենց հայրերին ու եղբայրներին ու նրանց փոխարեն հունձ են անում, հող են մշակում, անասուն են պահում ու հպարտ են, որ իրենց հայրերն ու եղբայրները գտնվում են ռազմաճակատում և ոչ թե Օտար մականունով տղայի հոր պէս «սրտի նոպաներից» նվնդացել ու մնացել է թիկունքում:

Мелине Гилавян, Детская проза Гранта Матевосяна - В статье рассматриваются особенности детской и юношеской прозы Г.Матевосяна, ее роль в воспитании подрастающего поколения.

Грант Матевосян ввел в детскую литературу новых героев, представляющих поколение Великой Отечественной войны, используя новые способы и методы создания характеров и образов, проявив новые оттенки и особенности писательского мастерства.

В сборник писателя «Наш бег» вошли произведения, адресованные юным читателям. Он стал новостью в армянской детской и юношеской литературе и в идейном, и в художественном аспектах. Незамысловатый стиль и авторский язык повествования произведений сборника «Наш бег» и сегодня сохраняет свою актуальность и может быть полезен для юного читателя.

Детская литература является неотъемлемой частью общей литературы и ее следует рассматривать в общем обзоре литературных событий конкретного периода времени.

С середины 1950-х годов в связи с развенчанием культа личности литературно-художественный процесс, преодолев идейно-тематические преграды, начинает новый путь развития, в литературу вернулась искусственно отчужденная предшествующими десятилетиями личность со своими заботами и тревогами и с новым мировоззрением.

Во всех произведениях Гранта Матевосяна («Мы и наши горы», «Деревья», «Буйволица», «Алхо», «Осеннее солнце» и др.) присутствует совре-

менный человек, который пашет землю, держит скот, собирает урожай, растит и воспитывает ребенка, лечит людей. Его герои – люди, укоренившиеся на родной земле, которые, в отличие от многих, никогда не покинут этот край, они – «стержень страны», «выючные лошади» ее тревог и боли.

Герои произведений сборника «Наш бег» – ровесники читателей, заменивших ушедших на фронт отцов и братьев, вместо которых собирают урожай, возделывают землю, держат скот и гордятся, что их отцы и братья на передовой, а не как оставшийся в тылу отец мальчика по прозвищу Отар (Чужой, Иностранец), жалующийся на "сердечные приступы".

Meline Gilavyan, Hrant Matevosyan's children prose - The article examines the features of G.Matevosyan's children's and youth prose, its role in the upbringing of the younger generation. Hrant Matevosyan introduced new heroes into children's literature, representing the generation of the Great Patriotic War, using new ways and methods of creating characters and images, showing new shades and features of writing skills. The collection of the writer "Our Run" includes works addressed to young readers. It has become news in Armenian children's and youth literature both in ideological and artistic aspects. The uncomplicated style and author's language of narration of the works of the collection "Our Run" remains relevant today and can be useful for a young reader. Children's literature is an integral part of general literature and should be considered in a general overview of literary events of a particular time period. Since the mid 1950s, in connection with the debunking of the cult of personality, the literary and artistic process, having overcome ideological and thematic barriers, begins a new path of development, an artificially alienated personality returned to literature with his worries and anxieties and with a new worldview. In all the works of Hrant Matevosyan ("We and our Mountains", "Trees", "Buffalo", "Alho", "Autumn Sun", etc.) there is a modern man who plows the land, keeps cattle, harvests, raises and educates a child, treats people. His heroes are people rooted in their native land, who, unlike many, will never leave this land, they are the "core of the country", the "packhorses" of its anxieties and pain. The heroes of the works of the collection "Our Run" are the same age as the readers who replaced the fathers and brothers who went to the front, instead of

whom they harvest, cultivate the land, keep cattle and are proud that their fathers and brothers are on the front line, and not like the father of a boy nicknamed Otar (a stranger, a Foreigner) who complains about "heart attacks."

Ուղարկվել է խմբագրություն 20.11.2022թ.

Գրախոսվել է 22.12.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 24.12.2022թ.

ОСОБЕННОСТИ ГОСТИНИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЫ Г.ЕРЕВАН СОВРЕМЕННОГО ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА

АНУШ МАДОЯН

Ключевые слова - гостиничная архитектура, архитектура Еревана, гостиница «Ани», гостиница «Двин», переходной период современной архитектуры, армянский модернизм, объемно-пространственные решения, стиль.

ВВЕДЕНИЕ

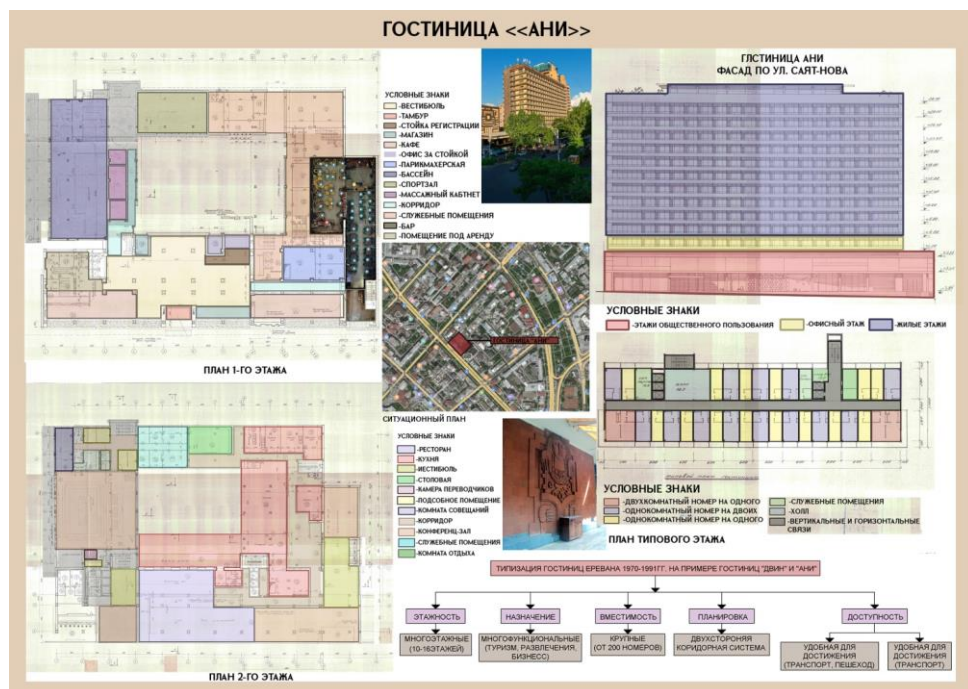
В Республике Армения в течение последних двух десятилетий и особенно за последние три года с развитием хозяйственной жизни и туризма начался подъем строительства. Это не только перестройка и усовершенствование старых зданий, но и возведение новых. Учитывая новые требования к строительству, стилистические особенности настоящего времени, моральный износ существующих зданий и т.д., застройщики предпочитают сносить здания старого стиля, являющиеся их собственностью, и на их месте возводить новые. Исходя из этого в г.Ереван уже снесены следующие гостиницы старого типа, являющиеся примером гостиничного строительства советского периода: «Севан», «Двин», «Дворец молодежи». Поскольку гостиничное строительство советского периода 1970-1991 гг. еще не достаточно исследовано, вопрос фактографического анализа указанных зданий становится актуальным. С целью передать будущим поколениям всю информацию о советском и постсоветском строительстве. Нами произведен анализ методологической характеристики этого гостиничного наследия, выявлены его типологические, объемно-пространственные особенности, установлены приемы строительного искусства. Статья включает скрупулезное методологическое описание и анализ особенностей гостиниц «Ани» и «Двин», возведенных в советский период армянского градостроительства, раскрывает их историческую ценность, как памятников, а так же определя-

ет их роль в градостроительстве города Ереван. Работа осуществлена с использованием профессиональной литературы, архивных данных, информации в Интернете и методом полевого фотографирования.

С 1955 года начался новый этап развития советской армянской архитектуры, отличающийся от предыдущих творческими и стилистическими особенностями. Посвященные вопросам строительства всесоюзное совещание (1954 г.), постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об исключении из проектирования и строительства излишеств» (1955 г.), «О развитии домостроительства в СССР» (1957 г.) дали новый толчок совершенствованию архитектуры и строительства в республике. Ставился вопрос об отказе от формальных излишеств и о возвращении архитектуре функции организации различных сред человеческой деятельности на высшем уровне искусства¹. В то же время с 1970-х годов в советской армянской архитектуре началась тенденция против внедрения безликих, распространенных по всему миру бетонных форм и средств, что особенно проявилось в проектировании гостиницы «Ани» (1970-1972 гг., архитекторы Ф. Дарбинян, Э. Сафарян, Ф. Акопян), «Двин» (1978 г., архитекторы А.Алексян, Э.Сафарян, Ф.Акопян) и др. которые являются зданиями, построенными посредством гармонического совмещения традиционной национальной архитектуры и достижений своего времени. Обращаясь к гостиницам, возведенным в данный переходный период развития армянской архитектуры, следует отметить, что здания «Ани», «Двин», «Раздан», «Эребуни», «Себастья», «Ширак», как и «Дворец молодежи», объединенные временем своего создания, отличаются типовым своеобразием и стилистическими особенностями. Гостиница «Ани» на 262 места находится в Центральном административном районе г. Ереван, на ул. Саят-Нова, д.19. Официальное открытие состоялось в 1970 году. Гостиница работала в системе «Интуриста». В 1998 году она была приватизирована компанией «Интерпрайзис». В 2015 году гостиницу уже под названием «Ани Плаза» приобрел холдинг

¹https://hy.wikipedia.org/wiki/%D5%80%D5%A1%D5%B5%D5%AF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6_%D5%B3%D5%A1%D6%80%D5%BF%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%BA%D5%

«Dali&K». Проектирование гостиницы было осуществлено в проектном институте «Ереванпроект» в мастерской архитектора Ф.Дарбиняна. Над проектом работали также архитекторы Э.Сафарян и Ф.Акопян. Строительство началось в 1964 году. Гостиница «Ани» - первое в Армении пятнадцатизэтажное здание¹.

Первые два и последний этажи гостиницы имели общественное назначение, а остальные – жилое. Сегодня общественное назначение несут первые три этажа «Ани Плазы», а самый верхний этаж - технический, остальные одиннадцать этажей – жилые. Композиция гостиницы «Ани Плаза» - объемная, представляет собой пример точечной застройки, в то же время по строительному типу среды это параметрическая застройка. Основные точки наблюдения – со стороны ул. Сянт-Нова. Здание - яркий

A5%D5%BF%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6 . Время обращения - 30. 09. 2022г. /

¹ <https://mediamax.am/am/news/yerevan-XX-century/4621> - Время обращения - 27. 09. 2022 г.

Конструктивная система каркасная (шаг 6000*6000мм), крыша плоская, водоотвод внутренний²:

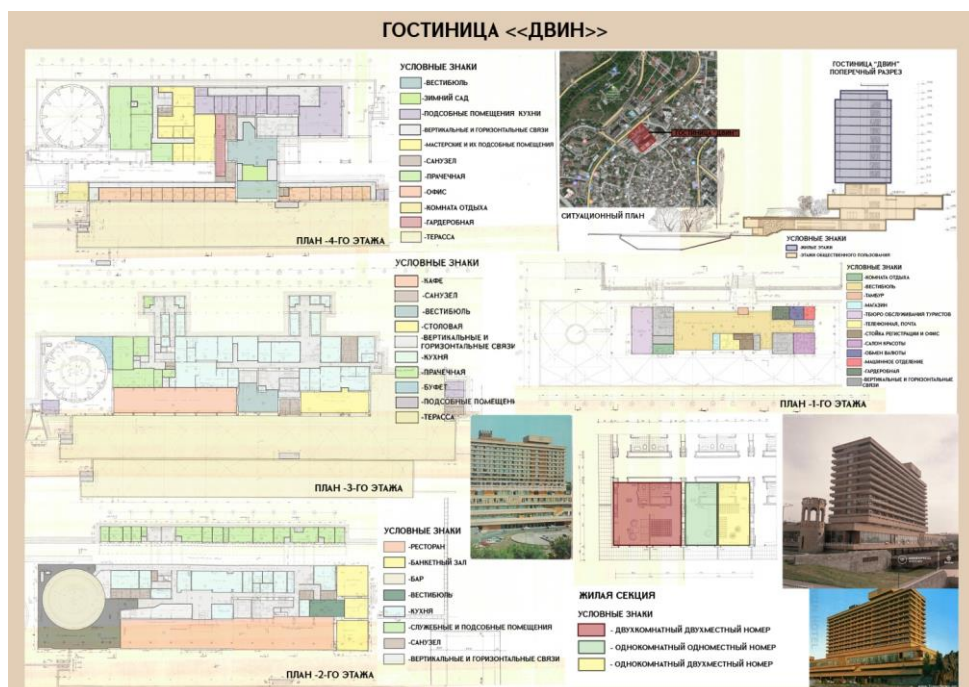
¹https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B5%D6%80%D5%BE%D5%A1%D5%B6%D5%A4_%D4%B3%D5%B8%D5%BB%D5%A1%D5%A2%D5%A1%D5%B7%D5%B5%D5%A1%D5%B6
Երվանդ Գոձձաբաշյան.

³[https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B4%D5%BE%D5%AB%D5%B6_\(%D5%B0%D5%B5%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%81\)_гостиница_«Двин»](https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B4%D5%BE%D5%AB%D5%B6_(%D5%B0%D5%B5%D5%B8%D6%82%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%B8%D6%81)_гостиница_«Двин»).

Гостиница по адресу Пароняна 40 располагалась на холме Конд, в глубь от улицы. К зданию были построены подходы для пешеходов, автобусов и грузовых автомобилей, обустроены места парковки. Для гостей был построен подход к главному входу, а сзади здания был вход для снабжения. Перед зданием был спроектирован сад с круглым бассейном, за зданием – автостоянка и двор для хозяйственных нужд.

Проектируя, архитекторы учли не только функциональное удобство, но и рельеф местности, в унисон с которым интегрировали четыре цокольных и одиннадцать надземных этажей (уровнем ± 0.00 принят жилой 1-й этаж). Этажи служебных и для общественных мероприятий были спроектированы террасообразно. Первый (-1) этаж был несколько сдвинут во внутрь относительно жилых этажей. Проектные и объемно-пространственные решения здания, в основном, имели прямолинейную пластику. Исключение составляли валообразная часть бара, расположенная слева от здания, и бассейн. Проект жилых этажей имел прямоугольную форму. Номера были расположены по обе стороны коридора.

Говоря о гостинице «Двин», следует отметить, что композиция у нее была объемная, с прямолинейной пластикой. Направление композиции горизонтальное, несмотря на этажность, балюстрады балконов были облицованы камнем, что контрастировало со стеклянными витражами и, отличаясь по цвету, подчеркивали горизонтальность. Композиция фасадов жилых этажей была диссимметрична. Главный фасад на крыши справа имел выступающую прямоугольную призму, которая была обусловлена поднимающимися под ней вертикальными связями, что также образовывало глухой фрагмент, находящийся между двумя пролетами. Лишь в части фойе было запланировано окно. Со стороны главного фасада, выступающий с крыши, объем венчался венцом с названием гостиницы.

Со стороны двора также имелся узел вертикальных связей, который с фасада был глухой и заканчивался вне основного объема, на крыше. В унисон с рельефом цокольные этажи расходились влево и вправо, до полного слияния с ним. Выступающие террасы цокольных этажей, внешние лестничные клетки, облицованные одинаковым камнем, подчеркивали направления и также создавали впечатление рельефа.

Говоря о стиле и орнаменте гостиницы «Двин», следует отметить, что она была примером модернизма советского периода с элементами местного, этнического искусства. Метрические ряды расположенных на цокольных этажах колонн местами прерывались глухими стенами, на некоторых из них были барельефы (в той части, где был расположен ресторан). В саду была установлена скульптура «Горный танец», которая входит в список исторических и культурных недвижимых памятников РА¹.

¹ Государственное постановление РА от 15.03.2007г. N358-Н, приложение 1, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=55737>

Структура здания была каркасной, основной шаг – с продольного фасада, 6400 мм, а с поперечного фасада – изменчивый. Крыша была плоской, с внутренним водоотводом¹.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучив вышеприведенную гостиничную архитектуру 1970-1991гг. надо отметить ее типизацию 1) по этажности – многоэтажная: гостиница «Ани» имеет один подземный и 15 надземных этажей, а гостиница «Двин» 4 цокольных и 11 надземных этажей, 2) по функциональности: в обеих гостиницах один этаж полностью был отделен для ресторанов, баров и др. общественных мероприятий: в гостинице «Ани» второй, а в гостинице «Двин» – 2 этаж (отметка на уровне ± 0.00 принят жилой 1-й этаж), в гостиницах были предусмотрены помещения для обслуживания, подсобные и др. служебные помещения. 3) Планировка: в обеих гостиницах номера расположены с двух сторон коридора и типы номеров похожи: однокомнатные на одного жителя, однокомнатные на двух жителей и двухкомнатные на одного жителя. 4) С объемно-пространственной точки зрения, не смотря на то, что гостиницы были расположены на разном ландшафте, принцип построения у них одинаковый – на более широких общественных этажах возвышаются жилые. Мы считаем необходимым упоминуть «Дворец молодежи», который объемно-пространственно имел тот же принцип, но в отличие от гостиницы «Ани», он как и гостиница «Двин» находились на возвышенном ландшафте, что придавало им более выгодный вид в общем контуре города и создавало градостроительные акценты. Но при этом надо отметить, что объемная пластика жилой части гостиниц «Ани» и «Двин» была прямолинейной с горизонтальными сечениями, а в «Дворце молодежи» криволинейной. 5) Стилистически гостиничные здания переходного периода современной архитектуры относятся к модернизму с выражением национальной культуры, которая в гостинице «Ани» отражается в виде декоративного оформления выше упомянутым барельефом, а в случае гос-

¹ Государственная некоммерческая организация «Национальный архив Армении» (Министерство юстиции Республики Армения). ф.304, с.1, д.172(1) и д.172(3), д.159(3)

тиницы «Двин», кроме декоративных элементов и памятника, так же можно отметить объем бара с левой стороны, который имеет цилиндрическую пластику и формируется арками, так же, как в средневековые строились купола армянских храмов. Вышеприведенная гостиничная архитектура имела и то, что сегодня сохранилось имеет огромное влияние как на туризм и туристов, так и на местных жителей и, что самое важное, на общее формирование городской среды. О гостиницах «Ани», «Двин», «Дворец молодежи» и др. много писали и пишут в СМИ о том как они влияли на туристов и местных жителей и как данные здания многие годы служили символами города Еревана и т.д., что наглядно приведено в использованной литературе, но в данной работе мы подошли к ним так же со стороны архитектурной ценности, классификации и градостроительного формирования.

Անուշ Մադոյան, Արդի ճարտարապետության անցման ժամանակաշրջանի Երևանի հյուրանոցային շենքերի ճարտարապետության առանձնահատկությունները - Հայաստանի հանրապետությունում վերջին երկու տասնամյակներում տնտեսության և զբոսաշրջության զարգացմանը զուգընթաց շինարարությունը նորովի թափ է առնում, որը ակնհայտ աճ է գրանցում վերջին երեք տարիների ընթացքում: Այն բնորոշվում է ոչ միայն հին շենքերի վերակառուցմամբ և հարմարեցմամբ այլև նոր շենքերի կառուցմամբ: Հաշվի առնելով շինարարական նոր չափանիշները, ոճական առանձնահատկությունները, շենքերի մաշվածությունը և այլն, կառուցապատողները միտված են իրենց սեփականությունը հանդիսացող շենքերը քանդելուն, նորը կառուցելու նկատառումներով: Այս հանգամանքներից ելնելով քաղաք Երևանում, հյուրանոցաշինության բնագավառում արդեն իսկ քանդվել են խորհրդային ճարտարապետության որոշ հուշարձանները՝ «Սևան», «Դվին» հյուրանոցները և «Երիտասարդության պալատը»: Հաշվի առնելով, որ խորհրդային ժամանակաշրջանի 1970-1991թթ. կառուցված հյուրանոցային ճարտարապետությունը բավարարուսումնասիրված չէ, հրատապ է դառնում հյուրանոցային շենքերի փաստագրավելուծական ուսումնասիրություն անցկացնելու հարցը: Ապագա սերունդներին գիտելիքներ փոխանցելիս բացթողումներ չունենալու

նպատակով՝ արդիական է նշված հյուրանոցային ժառանգությունը մեթոդապես բնութագրելու՝ տիպաբանական, ծավալա-տարածական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև բացահայտելու շինարարական արվեստի մոտեցումները: Հոդվածում ընդգրկված են արդի ճարտարապետության անցման ժամանակաշրջանում կառուցված «Անի» և «Դվին» հյուրանոցները, որոնք մանրամասն մեթոդապես նկարագրվել և վերլուծվել են: Ընդգրկված հուշարձանների հետազոտությունը կատարվել է գրականության ուսումնասիրման, արխիվային նյութերի, համացանցում առկա տեղեկատվության և դաշտային լուսանկարահանման մեթոդներով:

Anush Madoyan, The distinguish of hotel buildings architecture of Yerevan in the crossover period of contemporary architecture - In the last twenty years the construction gets new power parallel with development of economy and tourism which pick up significantly during last three years. It described not only by reconstruction and adaptation of buildings but also with construction of it. Taking into consideration new construction standards, stylistic peculiarities, deterioration of buildings and etc. developers tend to demolish their own property buildings in order to construct new ones. This circumstance led to destroying some soviet monuments in the field of hotel architecture, for example “Sevan”, “Dvin” hotels and “Youth palace”. Taking into account that the hotel architecture of Yerevan 1970-1991 years of soviet period insufficiently studied it becomes urgent to conduct documentary study hotel buildings. In order not to have gaps in the transfer of knowledge to future generations, it is important to methodically describe: typological and volumetric properties, to identify approaches to the construction art of the highlighted hotel heritage. The article includes “Ani” and “Dvin” hotels built in the crossover period of contemporary architecture, which are detailed described and analyzed. The research of included monuments was carried out by the methods of studying literature, archive documents, information available on the internet, as well as sight photography methodologies.

Ուղարկվել է խմբագրություն 19.12.2022թ.

Գրախոսվել է 21.12.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.12.2022թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ԼԻԱՆԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Բանալի բառեր - սոցիալական շուկայական տնտեսություն, սոցիալական պաշտպանություն, համընդհանուր բարեկեցություն, ազատ շուկաներ:

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սոցիալական շուկայական տնտեսության սկզբունքները մշակվել են 20-րդ դարի առաջին կեսին՝ ի պատասխան Եվրոպայի աղետալի ճգնաժամին, տոտալիտարիզմին և պատերազմին: Դա մարդկային հասարակությանը նվիրված փիլիսոփայության արտահայտությունն է, որն ուղղված է բոլոր անհատների արժանապատվությանը, բարեկեցությանը, ինքնորոշմանը, ազատությանը և պատասխանատվությանը, ինչպես անվճար է ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված Մարդու իրավունքների 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ընդունված հռչակագրում¹: Սոցիալական շուկայական տնտեսությունը շատ ավելին է, քան պարզապես տնտեսագիտության մոտեցում: Այն ենթադրում է, որ ազատ շուկայական տնտեսությունը պետք է հիմնվի սեփականության իրավունքի, պայմանագրերից ազատականացման, գնային ազատության, ազատ առևտրի, տնտեսական քաղաքականության կանխատեսելիության, օրենքի գերակայության, անձնական պատասխանատվության և գների կայունության վրա: Տնտեսական այդ կարգը կարևորում է նաև միջավայրի պահպանության և սոցիալական ներառման պայմանների ապահովումը: Ազատ շուկա-

¹ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր՝ ընդունված 10 դեկտեմբերի 1948, Միավորված ազգերի կազմակերպություն, ՄԱԿ-ի Հանրային տեղեկատվության վարչություն, Երևան 2010, էջ 10:

յավարման գների համակարգում ձեռներեցների և սպառողների միջև մրցակցությունը և համագործակցությունը կազմում են ուրույն գործընթաց, որն ի վիճակի է ներառել շատ ավելին, քան դա հնարավոր էր իրականացնել իշխանությունների կենտրոնական պլանավորմամբ: Ձեռնարկատիրական ուժերն այդպիսով վերածվում են հզոր գործիքի՝ համընդհանուր բարեկացություն ստեղծելու համար: Մրան հասնելու համար պետությունը չպետք է լինի ամեն ինչում ներառված, այլ պետք է գործի՝ որպես կանոններ մշակող և վերահսկող՝ սահմանելով սոցիալական արդարության համընդհանուր կանոններ:

Տնտեսական ու սոցիալական կարգերի սինթեզը միավորում է «անհատական ազատությունը» և «ազատ շուկայական մրցակցությունը», «հավասար հնարավորությունների» և «սոցիալական իրավունքների» հետ որոնք, հակառակ տարածված համոզմունքի, լիովին համատեղելի հասկացություններ են: Դա նախկինում գիտակցվում էր որպես առանց ազատության և մրցակցության կարգ, որը զսպում էր մասնավոր և պետական ուժերին, սակայն սոցիալական հարցերին լուծում չէր տալիս:

Այս համատեքստում անհրաժեշտ է գիտակցել շահույթ չհետապնդող և կամավոր հատվածների տնտեսական և սոցիալական կարևորությունը, քանի որ դրանք ապահովում են աշխատանքի արժեքավոր հնարավորություններ և կատարում են չափազանց կարևոր դեր հասարակության բարեկեցության խթանման հարցում: Հասարակության խոցելի խմբերը ստանում են ուղղակի աջակցություն, քանի դեռ դրանք չեն կարող լինել ինքնաբավ, պետական միջամտությունը ենթադրում է որոշակի արտոնությունների տրամադրում, սակայն ոչ ուղիղ դրամական աջակցության տրամադրում, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ այդ խոցելի մարդիկ ի վիճակի չեն ընդգրկվելու զբաղվածության ոլորտում:

Այս առումով պետք է խրախուսվի պետության ապակենտրոնացումը և իշխանության, պատասխանատվության և համապատասխան ռեսուրսների տեղափոխումը համայնքներ և միջին կառավարման օղակներ:

Այսպիսով հարկ է նշել, որ սոցիալական շուկայական տնտեսությունը հիմնված է հետևյալ հինգ հիմնական հասկացությունների վրա.

Համընդհանուր բարեկեցություն, որը ենթադրում է ապահովել յուրաքանչյուր քաղաքացու համար գոյության արժանավայել պայմաններ, սոցիալական պաշտպանվածություն, սոցիալական քաղաքականության տեսակ, որը միտված է քաղաքացիների կենսամակարդակի բարելավմանը, սոցիալական ռիսկի կանխմանը:

Անհատական ազատություն, անձնական պատասխանատվություն և մասնավոր ինքնավարություն պետության նկատմամբ և շահագրգիռ հզոր խմբեր՝ ներառված ուժեղ քաղաքացիական հասարակության մեջ:

Ազատ շուկաներ, այսինքն՝ գործող մրցակցություն, միջոցների մասնավոր սեփականություն, արտադրություն, անվճար պայմաններ, պայմանագրերի ազատություն, մասնավոր պատասխանատվություն, մենաշնորհների դեմ վերահսկողություն և ուժի չարաշահման, ազատ միջազգային առևտրի և դրամավարկային կայունության մասին: Մի խոսքով, շուկան անվճար է միայն այն դեպքում, երբ կան ընդհանուր կանոններ, որոնք պարզ, կիրառելի և օրինական են:

Համերաշխություն և օժանդակություն՝ մարդկային արժանապատվությունը հարգելու և պաշտպանելու նպատակով սոցիալական կայունություն և հանդուրժողականություն:

Հարգանք ապագա սերունդների նկատմամբ, ում վստահված են հետագա անելիքները:

Հայաստանի Հանրապետության Մահմանադրության նախաբանի համաձայն՝ մեր երկիրը կոչված է ապահովելու բնակչության համընդհանուր բարեկեցությունը: Հաշվի առնելով սոցիալական պետության առջև դրված խնդիրները, սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական կյանքում արձանագրվող գործընթացները՝ մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը վավերացրած պետությունները համընդհանուր բարեկեցություն ապահովելու նպատակով պետք է կատարելագործեն իրենց սոցիալական պաշտպանության համակարգերը:

Խորհրդային Հայաստանում գործում էր սոցիալական պաշտպանության որոշակի համակարգ, որը զբաղվում էր խոցելի խմբերի՝ տարեցների, կենսաթոշակառուների, պատերազմի վետերանների, հաշմանդամների, առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների և այլոց սոցիալա-

կան ապահովության խնդիրների լուծմամբ: Անկախության ձեռքբերումից հետո ՀՀ-ում սկսեց ձևավորվել սոցիալական պաշտպանության նոր համակարգ, որը սկզբնական շրջանում փորձում էր պաշտպանել բնակչությանը տնտեսական և սոցիալական ցնցումներից: Այդ համակարգի ձևավորումը սկզբնական շրջանում տեղի էր ունենում տարերայնորեն՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական նոր մարտահրավերներով: Ավելին, այդ համակարգի ձևավորման գործընթացը դեռևս չի ավարտվել: Ստեղծված իրավիճակում չափազանց կարևորվում է հետխորհրդային Հայաստանում բնակչության սոցիալական պաշտպանության համակարգի ձևավորման գործընթացի ուսումնասիրումը, սոցիալական պաշտպանության գործող համակարգի առանձնահատկությունների, կառուցվածքի, գործառույթների, համակարգի ձևավորման գործընթացը տրամաբանական ավարտին հասցնելուն խոչընդոտող հիմնախնդիրների վերլուծությունը, ինչը հնարավորություն կտա ուրվագծելու ՀՀ-ում բնակչության սոցիալական պաշտպանության համակարգի ձևավորման հնարավորությունները¹:

Հեղինակի կողմից իրականացված հետազոտության արդյունքներից կարելի է եզրակացնել.

Չնայած որ սոցիալական շուկայական տնտեսությունը ենթադրում է համընդհանուր բարեկեցության ապահովում, ՀՀ-ում սոցիալական պաշտպանության ներկայիս մեխանիզմները առավելապես ուղղված էին բնակչության առանձին կարիքավոր խմբերին օգնելուն՝ կենսաթոշակների և նպաստների, միանվագ և պարբերական դրամական լրավճարների, բնամթերքի տրամադրման միջոցով: Փաստորեն գոյատևման ապահովումը և բացարձակ աղքատության հաղթահարումը (սրան էր ուղղված առաջին հերթին աղքատության ընտանեկան նպաստի ծրագիրը) դիտվում են որպես ՀՀ բնակչության սոցիալական պաշտպանության դեռևս ամբողջովին չձևավորված համակարգի հիմնական նպատակներ: Սոցիալական պաշտպանության պասիվ ձևի գերակայումը վկայում է այն մասին, որ դեռևս անցում չի կատարվել պետության միակողմանի պարտականություններից պետություն-քաղաքացի երկկողմանի պատասխանատ-

¹ **Յարմալյան Մ.**, Բնակչության սոցիալական պաշտպանության համակարգը հետխորհրդային Հայաստանում. սոցիոլոգիական վերլուծություն, Երևան, 2017, էջ. 119:

վությանը: Այս ամենի արդյունքում ձևավորվել է սոցիալական պաշտպանության ներկայիս մոդելը ՀՀ-ում: Եվրոպական վերանայված սոցիալական խարտիային¹ միանալուց հետո ՀՀ-ում գործող սոցիալական պաշտպանության մոդելը չի փոխվել, ինչպես նաև ամբողջովին չի ձևավորվել սոցիալական պաշտպանության նոր համակարգը՝ սոցիալական պաշտպանության մեխանիզմներից առավելապես սոցիալական օգնության մեխանիզմի կարևորման հետևանքով: Սոցիալական ոլորտի ներկայիս բարեփոխումների զգալի մասը ևս ուղղված է նյութական աջակցության մեծացմանը՝ մասնավորապես մինչև երկու տարեկան երեխայի խնամքի նպաստի, մայրության նպաստի, ծերության նպաստի, կենսաթոշակների նպաստի, հաշմանդամության նպաստների գումարի չափի բարձրացում՝ պակաս ուշադրություն դարձնելով խոցելի խմբերի ինքնաբավության, նպաստներից կախվածություն ձեռք չբերելուն:

2020 թ-ի Արցախյան պատերազմի հետևանքով շատ մարդիկ իսպառ զրկվեցին իրենց մի շարք իրավունքներից. կյանքի իրավունքը հանդիսանում է բոլոր իրավունքներից առաջնայինը, սակայն այս պատերազմը խլեց ինչպես զինծառայողների, այնպես էլ խաղաղ բնակիչների, երեխաների, տարեցների, հղիների կյանքեր (հոկտեմբերի 28-ին հրթիռակոծվել է նաև Ստեփանակերտի ծննդատունը)²: Արդյունքում դեռևս փետրվարի 16-ին Արցախի պաշտպանության բանակի հրապարակած ցուցակների համաձայն՝ հայկական կողմի զոհերի թիվը 2364 է³: 2021 թ-ի հոկտեմբերի 31-ի դրությամբ, ըստ ՀՀ առողջապահության նախարարության, հաստատվել է կորոնավիրուսային հիվանդության ընդհանուր 308,326 դեպք, որոնցից 269,100-ը՝ առողջացած: Փաստացի բուժում է ստանում 31,603 հիվանդ: Ընդհանուր առմամբ, կորոնավիրուսի հետևանքով 6328 մահվան դեպք է արձանագրվել ՀՀ-ում¹: Ինչ վերաբերում է Քովիդ 19 համակաճարակի և 2020 թ-ի Արցախյան պատերազմի պայմաններում սոցիալական պաշտպանության իրականացմանը, ապա ակնհայտ էր, որ համաճարակի պարագայում ևս այն ուղղված էր կոնկրետ խմբերի աջակ-

¹ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24230>, (ղիտվել է՝ 08.02.2021, 18:11)

² <https://artsakhombuds.am/hy/news/474> (ղիտվել է՝ 10.03.2021, 20:10)

³ <https://www.nkrmil.am/news/view/3208> (ղիտվել է՝ 01.03.2022, 14:05)

ցությանը, համընդհանուր բարեկեցության սկզբունքը պահպանված չէր, ինչը, օրինակ, մեր հարևան երկրներում խիստ կարևորվել էր: Ի լրումն, անդրադառնալով 2020 թ-ի Արցախյան պատերազմից տուժածների աջակցությանը՝ այստեղ պետությունը առաջնային տեղում կարևորեց նյութական աջացությունը՝ Արցախում հաշվառում ունեցող 90.000 քաղաքացու ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կողմից տրամադրելով 6.5 մլրդ դրամ², մինչդեռ բազմապիսի էին տուժածների հիմնախնդիրները՝ հոգեբանական, սոցիալական, իրավական և այլն:

ՀՀ-ում սոցիալական պաշտպանության համակարգի կառավարման հիմնախնդիրները ի մի բերելով՝ կարող ենք խմբավորել հետևյալ կերպ. ա) խնդրահարույց է սոցիալական ոլորտի անհամաչափ ֆինանսավորումը, այսինքն երբ լրացուցիչ սոցիալական օգնությունից արտոնությունների տեսքով օգտվում են այն քաղաքացիները, ովքեր ենթադրվում է, որ արդեն իսկ ունեն եկամտի որոշակի աղբյուր՝ կենսաթոշակ, նպաստ և այլն, մինչդեռ ռիսկային վիճակում հայտնված որոշակի սոցիալական խմբերը՝ ոչ: Այսինքն՝ ՀՀ բնակչության խոցելիության գնահատման ցուցանիշները լուրջ վերանայման կարիք ունեն: բ) Խնդրահարույց է նաև երեխաների և տարեցների շուրջօրյա հաստատությունների զգալի կրճատումը, դեռևս այլընտրանքային ուժեղացված լուծումների, ռեսուրսների, մասնագիտական աշխատուժի պակասի պարագայում: գ) Դերակատարների ներգրավման հետ կապված՝ հարկ է նշել, որ հասարակական և մասնավոր սեկտորները շարունակում են մնալ նվազ համագործակցային մակարդակում, իսկ ՏԻՄ-երի ներգրավման փորձերը առ այսօր զգալի արդյունքներ չեն տալիս: Ի լրումն նշածների՝ հիմնախնդիր է նաև սոցիալական պաշտպանության ոլորտի պրակտիկ մասնագետների մասնագիտական կրթությունը, իրավասությունը (կոմպետենտությունը) և բանիմացությունը. անհրաժեշտ է պետական սոցիալական ոլորտի աշխատակիցների պրոֆեսիոնալիզմի բարձրացմանն ուղղված քայլեր իրականացնել, ոլորտում մեծացնել համապատասխան կրթությամբ աշխատակիցների քանակը, դ) Որպեսզի նպաստառու ընտանիքները ձեռք չբերեն կախ-

¹ <https://www.moh.am/#1/4480> (ղիտվել է՝ 31.10.2022, 20:35)

² <https://www.mlsa.am/?p=26860> (ղիտվել է՝ 08.03.2022, 17:11)

վածությունն պետական նպաստների ծրագրերից, տարիներ շարունակ չլինեն վերջինիս շահառուն, կարողանան դուրս գալ դժվարին իրավիճակից և դառնան ինքնաբավ, անհրաժեշտ է արմատական փոփոխություն իրականացնել ծրագրի սկզբունքների հարցում՝ վեկտորն ուղղելով ընտանիքիների հզորացմանը, քաջալերմանը և ոչ թե կախվածություն առաջացնելուն, անհրաժեշտ է նաև իրականացնել օրենսդրական դաշտի բարեփոխումներ (ՀՀ սոցիալական աշխատանքի մասին օրենքի ընդունում, որով էլ կկանոնակարգվեն ոլորտի մասնագետների պահանջները և իրականացրած գործունեությունը):

Ուսումնասիրելով միջազգային առաջատար փորձը և իրականացնելով փորձագիտական հարցում ՀՀ-ում սոցիալական ձեռներեցություն իրականացնող մասնագետների հետ՝ եզրահանգում ենք, որ անհրաժեշտ է կիրառել սոցիալական ձեռներեցության զարգացմանն ուղղված մեխանիզմ (տե՛ս էջ 100), որը կօգնի հաղթահարելու ոլորտում առկա խոչընդոտներն ու զարգացնելու սոցիալական ձեռներեցության իրականացման պրակտիկան ՀՀ-ում: Այսպիսով առաջարկվում է. ա) ձեռնարկներ, աշխատություններ մշակել սոցիալական ձեռներեցության սահմանումների, արժեքների և սկզբունքների, չափորոշիչների և ազդեցության գնահատման վերաբերյալ: Հանրային իրազեկման բարձրացման նպատակով տարբեր եղանակներով լուսաբանել սոցիալական ձեռներեցության, հաջողված օրինակները և այլն: Ավարտին հասցնել «Սոցիալական ձեռնարկատիրության զարգացման հայեցակարգի» ընդունումը, որը ներկայումս գտնվում է Իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայքում¹: բ) Սոցիալական ձեռներեցության կազմակերպատիրական չափորոշիչներ սահմանել: շնորհել «սոցիալական ձեռներեցության» կարգավիճակ այն կազմակերպությունների գործունեություններին, որոնց հիմքում ընկած է սոցիալական խնդիրների բարձրաձայնումը, դրանց բարելավմանն ուղղված գործողությունների մշակումը և իրականացումը, բնապահապանական միջոցառումները և որպես արդյունք՝ դրական սոցիալական ազդեցությունը: գ) Սոցիալական ձեռներեցության

¹ Սոցիալական ձեռնակատիրության զարգացման հայեցակարգ <https://www.e-draft.am/projects/1180/about> (ղիտվել է՝ 11.01.2022, 20:06)

չափորոշիչները նաև պետք է հստակեցնեն ֆինանսական հոսքերը. ստացված շահույթի 50%-ը կամ ավելին ներդնել սոցիալական ազդեցություն ապահովելու նպատակով: Բացի այդ, ինչպես վկայեց միջազգային փորձը, սոցիալական ձեռներեցությունը նպաստում է աշխատանքային անձնակազմում խոցելի խմբերի ներգրավմանը, ինչը կապահովի վերջիններիս աշխատանքային ինտեգրումը: Սոցիալական ձեռներեցության իրականացման հաջորդ չափորոշիչը վերաբերում է ֆինանսավորման հստակեցմանը, ըստ որի ձեռներեցության շրջանառության 70%-ը կամ ավելին պետք է գոյանա ձեռնարկատիրական գործունեությունից, ինչը կապահովի վերջինիս կայունությունը: դ) Ի հավելում՝ անհրաժեշտ է իրականացնել ՀՀ փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման ազգային կենտրոնի (ՓՄՁ ԶԱԿ) ռազմավարության փոփոխություն՝ վերջինիս հաղորդելով սոցիալական ուղղվածություն և առկա ֆոնդերն ուղղել դեպի սոցիալական ձեռներեցությունների ստեղծման ու զարգացման մեկնարկային հնարավորությունների ընձեռնմանը: ե) սոցիալական ձեռներեցություն սկսելու մեկնարկային ծրագրերի (ստարտափերի) ընդլայնում:

Սոցիալական շուկայական տնտեսության միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մի շարք երկրներում կիրառվել է սոցիալական շուկայական տնտեսության ցուցանիշների չափում: Իրականացվել է սոցիոլոգիական հետազոտություն երկու մեթոդի կիրառմամբ՝ փորձագիտական հարցում և փաստաթղթերի վերլուծություն: Այդ հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրահանգումներին. ա) սոցիալական շուկայական տնտեսության չափման գլխավոր ցուցանիշներից մեկը կապիտալի շարժի վերահսկողությունն է, որը, ըստ փորձագետների, տեղի է ունենում մասնակիորեն, քանի որ վերահսկողությունը բավականին թույլ է, առկա է ստվերային տնտեսության զգալի ծավալ: ՀՀ շուկա մուտք գործելիս գոյություն ունեն որոշ սահմանափակումներ՝ կապված շուկայավարման պրակտիկ գիտելիքների պակասի, ձեռնարկատիրական հմտությունների պակասի, մեկնարկային աջակցող ծրագրերի սակավության հետ: բ) Սոցիալական շուկայական տնտեսության կարևոր ցուցանիշներից է նաև միջին ձեռներեցների թվի հարաբերակցությունը ընդհանուր ձեռներեցների թվին: Համա-

ձայն ՏԶՆՆ կողմից տրամադրված վիճակագրական տվյալների՝ ըստ հարկ վճարողների քանակի՝ Հայաստանում գրանցված են և գործում են 79,747 ՓՄՁ սուբյեկտ՝ առ 2018 թ-ի հունվարի 1-ի դրության, որը կազմում է ընդհանուր հարկ վճարող ձեռնարկությունների 99,3%-ը: ՓՄՁ սուբյեկտների կազմում գերակշիռ են գերփոքր ձեռնարկությունները՝ կազմելով գրանցված բոլոր ձեռնարկությունների 91.5%-ը¹: գ) ՀՀ պետբյուջեից սոցիալական պաշտպանության ծախսերի հատկացումը բոլոր փորձագետների կարծիքով համապատասխանում է պահանջարկին, այն 2021 թ-ին կազմել է 503,670 մլրդ ՀՀ դրամ²: Չնայած որ սոցիալական ոլորտի հատկացումն ամենամեծն է բոլոր ոլորտների համեմատ, սակայն դրա կառավարման արդյունավետությունը բավականին ցածր է, քանի որ թիրախ խումբը շարունակում է տարիներ շարունակ մնալ սոցիալական պաշտպանության համակարգի շահառու. սա խոսում է հնացած ծրագրերի և մեխանիզմների մասին, որոնք հրատապ փոփոխության կարիք ունեն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, սոցիալական շուկայական տնտեսության կառավարման հեռանկարներն ընդլայնելու և արդյունավետ դարձնելու տեսանկյունից կարևորվում է.

ա) Համաձայն Եվրոպական վերանայված սոցիալական խարտիայի՝³ բնակչության առանձին խմբերի սոցիալական պաշտպանությանն առնչվող հոդվածների կիրարկումը, ընդհանուր բարեկեցությունը սոցիալական պաշտպանության համակարգի կառավարման առաջնային նպատակի սահմանումը, որն իր մեջ կներառի ոչ միայն սոցիալական հիմնախնդիրների հաղթահարումը, այլ նաև դրանց կանխարգելումը, այս առումով անհրաժեշտ է բ) «Բնակչության սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը, որը թույլ կտա «ընդլայնել» սոցիալական պաշտպանության օբյեկտը խոցելի խմբերից դեպի սոցիալական

¹ ՓՄՁ ոլորտի գնահատման հետազոտություն Հայաստանում, Հայկական բիզնես կոալիցիա, Երևան 2018, էջ 13:

² Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում N 2215-Ն, հաստատված 30 դեկտեմբերի 2020 թվականի, Հավելված 1:

³ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=24230>, (ղիտվել է՝ 08.02.2022, 18:11)

ռիսկերից պաշտպանություն և սուբյեկտները՝ պետությունից ՏԻՄ, հասարակական և մասնավոր հատված: գ) Պետական սոցիալական երաշխիքների սահմանումը, որը կներառի ոչ միայն սոցիալական օգնության տրամադրում, այլև սոցիալական ապահովագրության մասնակցային մեխանիզմների միջոցով մարդկանց ինքնաբավության բարձրացում, սոցիալական պաշպանությանն ուղղված ծառայությունների տեսականությունը՝ հատկապես կարևորելով վերականգնողական, խորհրդատվական, ինչպես նաև սոցիալական աշխատանքի ծառայությունների զարգացումը (ինչի խիստ անհրաժեշտությունը զգացվեց 2020 թ-ի Արցախյան պատերազմի պայմաններում) դ) մասնավոր ներդրումների խթանումը, պետության և մասնավոր սեկտորի միջև համագործակցության զարգացումը՝ համագործակցության համար անհրաժեշտ ինստիտուցիոնալ հենք ստեղծելով, ինչպես նաև մասնավոր սեկտորի համար արտոնություններ սահմանելով՝ անհատույց ներդրումներ կատարելու դիմաց, ե) պետություն-հասարակական սեկտոր կառուցողական հարաբերությունների հաստատման խթանում՝ կարևորելով սոցիալական պատվերի ձևավորման գաղափարը, քաղաքացիների մասնակցության խթանում՝ ուղղված սեփական անձի սոցիալական քաղաքականության մշակման, նյութական ապահովածության, ինքնաբավության, ինքնապաշտպանության ապահովման հարցերում, գ) սոցիալական պաշտպանության ապահովագրական սկզբունքների ու մեխանիզմների ուժեղացում՝ վարձու աշխատողների, գործատուների, ինքնազբաղվածների մասնակցությամբ՝ կանոնակարգելով համակարգի դերակատարների միջև փոխադարձ կապերը, է) բնակչության սոցիալական պաշտպանության գործող համակարգի ֆինանսավորման սկզբունքների վերանայումը՝ կարևորելով սոցիալական ծառայություններ տրամադրող ոչ ստացիոնար հաստատությունների ֆինանսավորումը, ը)սոցիալական պաշտպանության ներկա համակարգում աշխատող մասնագետների պրոֆեսիոնալիզմի բարձրացումը՝ հատկապես շեշտադրելով սոցիալական ծառայություններ մատուցող, սակայն մասնագիտական կրթություն չունեցող աշխատակիցների մասնագիտական կրթության կամ որակավարան ձեռքբերման կարգավորումը:

Лиана Мкртчян, Перспективы управления социальной рыночной экономикой в РА - Принципы социальной рыночной экономики были разработаны в первой половине 20 века в ответ на катастрофический кризис, тоталитаризм и войну в Европе. Это выражение философии, посвященной человеческому обществу, которое направлено на достоинство, всеобщее обеспечение, самоопределение, свободу и ответственность всех людей, как указано в Декларации прав человека, принятой Организацией Объединенных Наций 10 декабря, 1948 года. Социальная рыночная экономика предполагает, что свободная рыночная экономика должна основываться на правах собственности, либерализации контрактов, свободе цен, свободной торговле, предсказуемости экономической политики, верховенстве закона, личной ответственности и ценовой стабильности. Этот экономический порядок также подчеркивает обеспечение условий для защиты окружающей среды и социальной интеграции. Следует отметить, что социальная рыночная экономика базируется на следующих пяти основных концепциях:

- всеобщее обеспечение подразумевающее обеспечение достойных условий жизни каждого гражданина, социальную защиту, вид социальной политики, направленный на повышение уровня жизни граждан, предотвращение социального риска.

- Индивидуальная свобода, личная ответственность и личная автономия по отношению к государству и влиятельным группам интересов, вовлечённых в сильное гражданское общество.

- Свободные рынки, то есть эффективная конкуренция, частная собственность, производство, бесплатные условия, свобода контрактов, частная ответственность, контроль над монополиями и злоупотреблением властью, свободная международная торговля и денежная стабильность. Одним словом, рынок свободен только тогда, когда существуют общие правила, которые ясны, применимы и законны.

- Солидарность и поддержка: социальная стабильность и толерантность для защиты и уважения человеческого достоинства.

- Уважение к будущим поколениям, которым доверено, что делать дальше.

Liana Mkrtchyan, Prospects of social market economy management in RA -

The principles of the social market economy were developed in the first half of the 20th century in response to Europe's catastrophic crisis, totalitarianism, and war. It is the expression of a philosophy dedicated to human society, which is aimed at the dignity, welfare, self-determination, freedom and responsibility of all individuals, as stated in the Declaration of Human Rights adopted by the United Nations on December 10, 1948. The social market economy assumes that a free market economy should be based on property rights, liberalization of contracts, price freedom, free trade, predictability of economic policy, the rule of law, personal responsibility and price stability. This economic order also emphasizes the provision of conditions for environmental protection and social inclusion.

Thus, it should be noted that the social market economy is based on the following five main concepts:

- welfare, which implies providing decent living conditions for every citizen, social protection, a type of social policy aimed at improving the living standards of citizens, preventing social risk.

- Individual freedom, personal responsibility and private autonomy vis-à-vis the state and powerful interest groups embedded in a strong civil society.

- Free markets, i.e. effective competition, private ownership of funds, production, free terms, freedom of contract, private responsibility, controls against monopolies and abuse of power, free international trade, and monetary stability. In short, a market is free only when there are general rules that are clear, enforceable and legal.

- Solidarity and support to respect and protect human dignity, social stability and tolerance.

- Respect for the future generations, who are entrusted with the future steps.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.01.2023թ.
Գրախոսվել է 10.01.2023թ.
Ստորագրվել է տպագրության 11.01.2023թ.

**ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻ ԲԱԺՆԵՏԻՐԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ
ԻՐԱՎԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

ԶՈՑԱ ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Աշխատակիցների բաժնետիրացման ծրագիր, աշխատակիցների հատուցումներ, ԷՍՕՓ, բաժնետոմս:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Արդի ժամանակաշրջանում կարևորելով աշխատանքային ռեսուրսները, մտածելով ընկերության զարգացման մասին, կարևորվում է աշխատակիցների հետ հարաբերությունները՝ նրանց մոտիվացնող ծրագրերը:

Աշխարհում տարածվում են աշխատակիցների հատուցումների արդի մոդելները, վաղուց աշխատավարձը, նույնիսկ աշխատավարձի բարձրացումները մոտիվացիայի աղբյուր չեն: Նոր մեթոդներ, մոդելներ ու նախագծեր են մշակվում աշխատուժին մոտիվացնելու համար: Աշխատողին ըմբռնելով որպես ընկերության զարգացման կարևոր օղակ, նույնիսկ շատ ընկերություններ բաժնետոմսեր են «տալիս»: Այս մոտեցումը ընդունված է անվանել «աշխատողի բաժնետոմսերի սեփականություն»: Սա տնտեսության կազմակերպման մեթոդ է, երբ աշխատողը սեփական ընկերության նաև բաժնետեր է:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության համար որպես գիտական հիմք հանդիսացել աշխատակիցների բաժնետիրացման ծրագրի հիմնախնդիրների վերաբերյալ գիտական աշխատանքները, տնտեսագետների աշխատությունները, ամսագրերը և տարբեր գիտական հոդվածների նյութերը, հետազոտվող ընկերությունների ֆինանսական հաշվետվությունները ու ֆինանսական ցուցանիշները, ինչպես նաև դիտարկվող ոլորտի օրենսդրական ակտերը: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են համակարգային մոտեցման,

համընդհանուր գիտական և մասնավոր՝ հավաքագրման, վերլուծական և համեմատական մեթոդները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՎՆԱՐԿ

Բաժնետիրացման մոդելի կիրառումն ունի պատմական վաղ արմատներ: Այս տեսության հեղինակը ամերիկացի տնտեսագետ Լուիս Կելսոնըն է՝ իր 1958թ.ին հրապարակած Կապիտալիստական Մանիֆեստում¹, ով մշակել է նաև Աշխատակիցների Բաժնետոմսերի սեփականության պլանը (ԷՍՕՓ(ESOP)): Սա մի մեթոդ է, որով աշխատողը հնարավորություն ունի առանց ներկայիս խնայողությունների գնել գործատու ընկերություններում բաժնետոմսեր և վճարել դրանց համար ապագա շահաբաժինների եկամտաբերությունից: Այս ծրագիրը ուղված է բարձրացնելու նաև աշխատողների աշխատանքի արտադրողականությունը, չէ որ լինելով ընկերության բաժնետերեր, աշխատողների շահերից է բխում ընկերության եկամտաբերությունը, բաժնետոմսերի արժեքը աճը: Աշխատակիցների բաժնետոմսերի սեփականության պլանը հանգեցնում է նաև աշխատողների ցածր հոսունության, կանխում է աշխատուժի արտահոսքը, աշխատողները այս պլանով աշխատող ընկերություններում ավելի քիչ են փոխում աշխատանքը:

Ներկայումս աշխատանքի և կապիտալի միավորման վրա հիմնված ընկերությունների ստեղծմանը նպաստելը նաև մեծ թվով արևմտյան կառավարությունների համար ազգային առաջնահերթություն է: ՀՀ-ում նույնպես կարևորում են աշխատանքի և կապիտալի միավորումը: Արդեն մի շարք ՀՀ-ում գործող ընկերություններ սկսել են կիրառել աշխատակիցների Բաժնետիրացման ծրագիրը, որը պահանջ հանդիսացավ նոր օրենսդրական կարգավորման:

«Բաժնետիրական ընկերությունների մասին» ՀՀ օրենքում 2021թ.-ին ավելացել է Ընկերության աշխատակիցներին տրամադրվող բաժնետոմսերին մասին հոդվածը, որով սահմանվում, որ ընկերությունները կարող են կանոնադրությամբ կամ ընդհանուր ժողովով հաստատել աշխատա-

¹ **Louis O. Kelso and Mortimer J. Adler**, “The Capitalist Manifesto”. Random House, New York: 1958.

կիցների միջև տեղաբաշխել (տրամադրել) ընկերության բաժնետոմսեր կամ այլ ածանցյալ ֆինանսական գործիքներ:¹

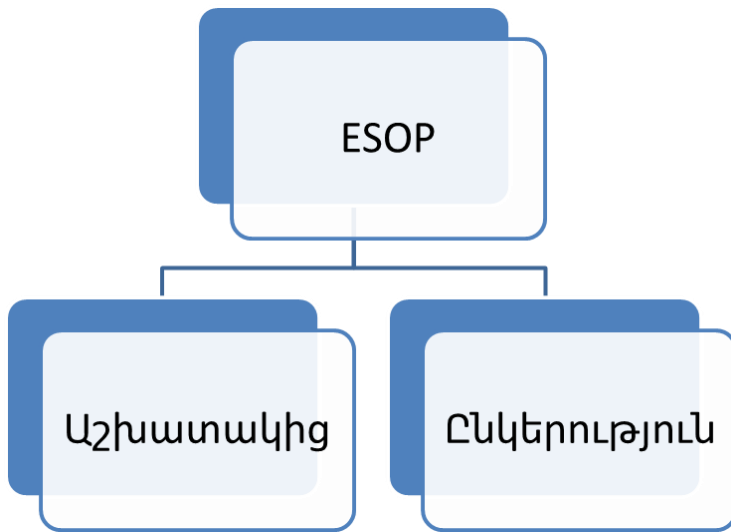
ՀՀ «Բաժնետիրական ընկերությունների մասին» օրենքով ընկերություններին հնարավորություն է տալիս բաժնետոմսերի 25 տոկոսն ուղղել լավագույն աշխատակիցներին պահելուն՝ դարձնելով նրանք բաժնետերեր: Աշխատողների բաժնետիրացման ծրագրի /ԱԲՕ/ կիրառումը լավագույն աշխատակիցների մոտիվացման և երկարաժամկետում նրանց պահելու լավագույն ձևերից է:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ընկերության կողմից աշխատողներին բաժնետիրացման ծրագրի հնարավորությունը աշխատուժին պահելու լավ միջոց է: Բաժնետոմսերի վրա հիմնված փոխհատուցման դեպքում աշխատողների և գործատուների շահերը համընկնում են: Աշխատողները գիտակցում են, որ շահույթի մի մասը «իրենցն է», կրճատվում է աշխատողների հոսունության ցուցանիշը, բարձրանում է աշխատողի օգտակար գործողության գործակիցը, սկսում է գործել աշխատողների պահպանման էֆֆեկտը, այն է աշխատողները երկար ժամանակ մնում են նույն ընկերությունում աշխատելու, նոր աշխատողներ գտնելու նրանց համար ներդրումներ անելու խնդիր չի առաջանում:

¹ ՀՀ օրենքը Բաժնետիրական ընկերությունների մասին

Գծապատկեր 1. Աշխատակիցների բաժնեիրացման ծրագրի օղակները¹

ԷՍՕՓ պլանները հիմնականում դասակարգում ենք հետևյալ հինգ տեսակների՝²

1. Աշխատողների բաժնետոմսերի օպցիոն պլան (ESOP): Աշխատակիցների բաժնետոմսերի օպցիոնները աշխատողների սեփականության շատ տարածված ձև են: Այս տեսակի մեջ ընկերությունը աշխատակիցներին հնարավորություն է տալիս ունենալ ընկերության բաժնետոմսերը որպես իրավունք, այլ ոչ թե պարտավորություն: Նրանք դա անում են՝ նրանց հնարավորություն տալով գնել ընկերության բաժնետոմսերը ավելի ցածր գնով, քան շուկայական արժեքը: Ընտրանքը փոխանցելի է, ինչը նշանակում է, որ այն չի կարող որակավորվել այնքան ժամանակ, քանի դեռ լիովին իրավունք չէք ստացել:

2. Աշխատողների բաժնետոմսերի գնման պլան (ESPP), աշխատողների բաժնետոմսերի գնման պլանի միջոցով աշխատողներին տրվում է ընկերության բաժնետոմսերի որոշակի քանակ՝ բաժնետոմսերի իրական շուկայական արժեքի (FMV) գեղչով: Աշխատողների բաժնետոմսերի

¹ Գծապատկերը կազմել է հեղինակը:

² <https://blog.vantagecircle.com/esop/>

գնման պլանների մեծ մասը նախատեսված է որոշակի ժամանակահատվածի համար: Սա պահանջում է, որ աշխատակիցները պահեն իրենց բաժնետոմսերը որոշակի ժամանակահատվածում դրանք գնելուց հետո:

3. Սահմանափակ բաժնետոմսերը (RSU) աշխատողների փոխհատուցումներն են, որոնք հիմնված են որոշակի ընկերության գործունեության կամ աշխատողների փոխհատուցման ընդհանուր ռազմավարության վրա: Սա աշխատողների բաժնետիրացման ծրագրի մի տեսակ է, որի ընթացքում աշխատակիցները որոշակի պայմաններ բավարարելուց հետո բաժնետոմսեր են ստանում:

4. Բաժնետոմսերի արժեվորման իրավունքները (SARs) թույլ է տալիս աշխատակիցներին կանխիկ գումար վաստակել՝ հիմնվելով իրենց ընկերության բաժնետոմսերի գնի բարձրացման վրա որոշակի ժամանակահատվածում:

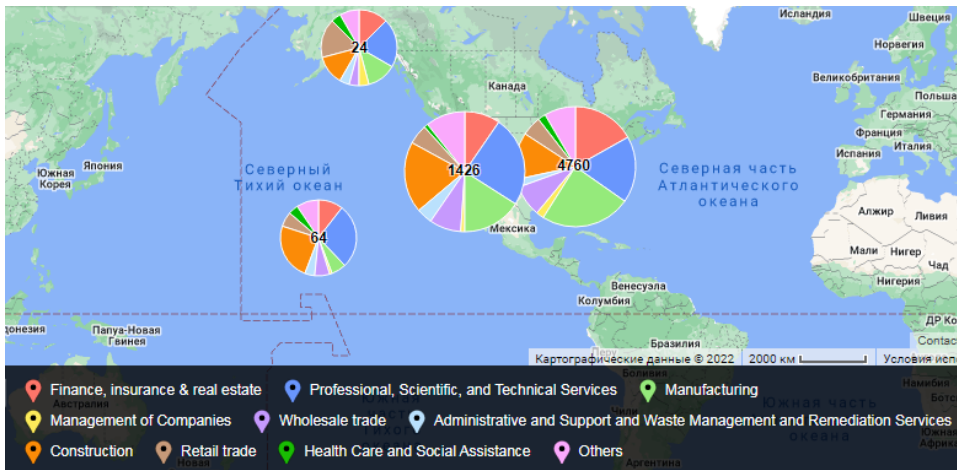
5. Ֆանտոմ բաժնետոմսերը երկարաժամկետ հետաձգված փոխհատուցման մի տեսակ են, երբ աշխատողը ստանում է ընկերության բաժնետոմսեր՝ առանց բաժնետոմսերի փաստացի փոխանցման: Այս տեսակի ծրագիրը նպատակ ունի աշխատակիցներին հավասարեցնել սեփականատերերի հետ՝ թույլ տալով նրանց ստանալ նույն առավելությունները՝ առանց ընկերությունում սեփական կապիտալից հրաժարվելու: Աշխատողը կարող է օգտագործել ֆանտոմային բաժնետոմսեր՝ հետևելու համար, թե որքան գումար են պահում ներդրողները, բայց դրանք բաժնետոմսեր չեն, որոնք կարող են վաճառվել կամ փոխանակվել: Այս ֆանտոմային բաժնետոմսերը մուտքագրվում են ընկերության հաշիվներին:

2022 թվականի դրությամբ աշխատողների բաժնետոմսերի սեփականության ազգային կենտրոնը (NCEO) հրապարակել է, որ կան մոտավորապես 6500 աշխատողների բաժնետոմսերի սեփականության պլաններ (ESOPs), որոնք ընդգրկում են գրեթե 14 միլիոն անդամ: Ճիշտ է, 21-րդ դարի սկզբից պլանները նվազել են, բայց մասնակիցների թիվն աճել է¹: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ ժամանակի ընթացքում մոդիֆիկացվում են ESOP-ի բաշխման մեխանիզմները: Հիմնականում ինչպես միջազգային ընկերություններում, այնպես էլ Հայաստանում լայն տարա-

¹ <https://www.esop.org/>

ծում ունի ԷՍՕՓ-ի բաշխում առաջադեմ աշխատողներին մեթոդը, որը ենթադրում է աշխատակիցների հատուցում լավագույն աշխատողներին: Առաջադեմ աշխատակիցների ընտրությունը կարող է տարբեր լինել: Օրինակ, Ամերիկյան ընկերություններում, որտեղ ԷՍՕՓ-ը լայն տարածում ունի, առաջադեմ աշխատողների կրիտերիաների մեջ շատ ընկերություններ հաշվի են առնում տվյալ ընկերությունում աշխատակցի երկար ժամանակ աշխատելը:

Գծապատկեր 2. ԷՍՕՓ ընկերությունները ԱՄՆ-ում¹

ԷՍՕՓ-ի հաշվարկման մոդելները կարող են տարբերվել կախված ԷՍՕՓ-ի տեսակների կիրառությունից, ազգային առաձևահատկություններից և տվյալ երկրում ԷՍՕՓ-ի կիրառման ոլորտներից: Ընկերության աշխատակիցների բաժնետոմսերի սեփականության պլանը հիմնականում հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$\text{ԷՍՕՓ (դրամ)} = \text{ԸԲՔ} * \text{ՄԲԱ (դրամ)}$$

որտեղ՝ ԸԲՔ-ը նդհանուր բաժնետոմսերի քանակն է, ՄԲԳ- բաժնետոմսերի ստացման պահին մեկ բաժնետոմսի արժեքը:² ԷՍՕՓ-ը դրամա-

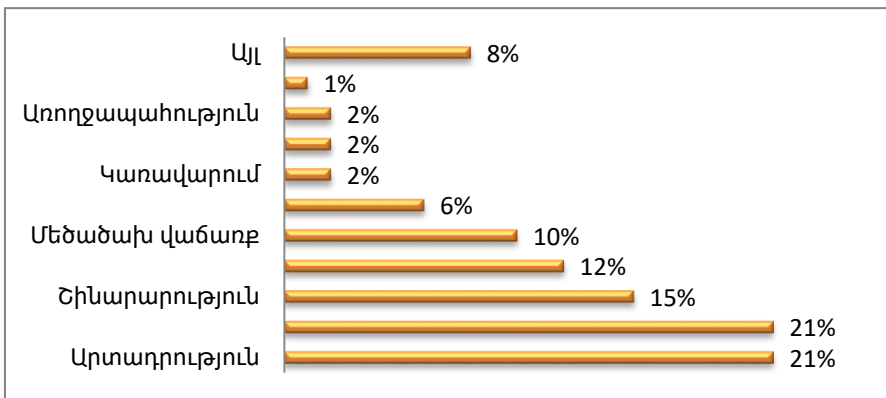
¹ Գծապատկերը <https://www.esopinfo.org/maps/> կայքից

² <https://calculator.academy/esop-calculator/>

կան միավոր է, որը ցույց տալիս ընդհանուր բաժնետոմսերի արժեքը ստացման պահի դրությամբ արտահայտված դրամական միավորներով:

Աշխատողների բաժնետոմսերի սեփականության ազգային կենտրոնի (NCEO) հրապարակած տվյալներից (գծապատկեր 3) կարելի է եզրակացնել, որ ԷՍՕՓ ընկերությունները հիմնականում արտադրական, տեխնոլոգիական, գիտական և շինարարական ընկերություններն են:

Գծապատկեր 3. ԷՍՕՓ-ի բաշխումը ըստ ոլորտների¹

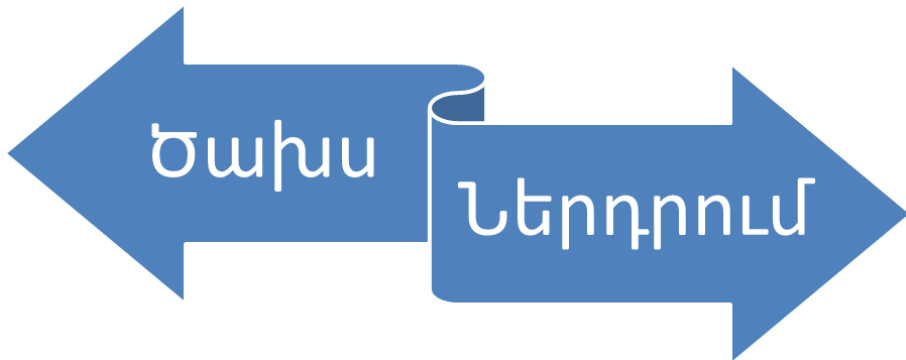
Կառավարման տեսանկյունից աշխատակիցները, ովքեր ձեռք են բերում աշխատակիցների հատուցումներ բաժնետոմսերի տեսքով դառնում են կամ կառավարման օղակի մի մաս, մասնակցում են ընկերության կառավարմանը, կամ գոնե ընկերության շահույթի մեծացումը դառնում է իրենց համար գերիսնդիր:

Ըստ G20/SՀԶԿ կորպորատիվ կառավարման սկզբունքների ընկերությունների կորպորատիվ կառավարման համակարգում աշխատակիցների ներգրավման արդյունավետ կառուցակարգերն են բաժնետիրացման գործընթացում աշխատակիցների մասնակցությունը, աշխատակիցների ներկայացվածությունը տնօրենների խորհրդում, որոնց միջոցով աշխատակիցները հնարավորություն են ստանում մասնակցելու որոշումների կայացման գործընթացին:

¹ Գծապատկերի համար հիմք է հանդիսացել <https://www.nceo.org/> կայքի վիճակագրական ցուցանիշները

Սկզբունքները ճանաչում են աշխատակիցների և այլ շահառուների շահերը և նրանց կարևոր ներդրումը ընկերության երկարաժամկետ հաջողության ու գործունեության արդյունքների ապահովման հարցում:¹

Գծապատկեր 4. Աշխատակիցների բաժնետիրացման ծրագիր²

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, աշխատակիցների հատուցումների այս մոդելը այն է աշխատակիցների բաժնետիրացման ծրագիրը.

1. կարող է լուծել աշխատատողների հոսության խնդիրը,
2. աշխատակիցները իրավունք ունենալով մասնակցելու ընկերության կառավարմանը, և դառնալով ընկերության սեփականատերեր ավելի մոտիվացված են լավ աշխատելու,
3. ազդում է կապիտալի կառուցվածքի և ֆինանսական հաշվետվություններում արտացոլման վրա:

Աշխատակիցների բաժնետիրացման ծրագիրը լայնորեն սկսել է կիրառվել շատ երկրներում, ինչպես նաև ՀՀ-ում: ՀՀ-ում արդեն 2021-թ.-ից սկսել են օրենսդրական կարգավորումներ տալ այս հատուցման տեսա-

¹ G20/SՀԶԿ Կորպորատիվ Կառավարման Սկզբունքներ.- Եր.: Կորպորատիվ Կառավարման Կենտրոն, 2016.-72 էջ:

² Գծապատկերը կազմել է հեղինակը:

կին, չնայած միևնույն է կան մի շարք խնդիրներ, որոնք կրացահայտներ մյուս հոդվածներում:

Зоя Саркисян, Проблемы правового и экономического регулирования программы владения акциями сотрудников - В статье проблемы правового и экономического регулирования программы собственности сотрудников автор обращается к проблемам, возникающим в практике применения программы владения акциями сотрудников. Эта модель вознаграждения работникам является достаточно новой моделью, и ее применение приводит к ряду проблем. В статье представлена классификация планов ESOP, которых пять. Во многих странах вместе с применением ESOP начали издавать законодательные акты, избегая дальнейших проблем. План распределения сотрудников довольно широко используется в ряде компаний США. Производство, наука, технологии и строительство являются наиболее широко используемыми секторами ESOP во всем мире. В статье использованы данные, опубликованные Национальным центром владения акциями сотрудников (NCEO). В статье представлена простейшая формула расчета ESOP. В компаниях ESOP сотрудники могут участвовать в управлении компанией, что приводит к более низкому уровню ликвидности. В статье описан план владения акциями работников, представлены правовые основы, используемые в РА. В данной статье содержание ESOP интерпретируется по-новому, сопоставляя их с реальностью экономики РА. В статье выявлены и оценены ресурсы для реализации ESOP в РА.

Zoya Sarkisyan, Problems of Legal and Economic Regulation of Employee Stock Ownership Program - In the article Problems of Legal and Economic Regulation of Employee Stock Ownership, the author addresses the problems arising in the practice of using the employee stock ownership program. This model of employee benefits is a fairly new model, and its application leads to a number of problems. The article presents the classification of ESOP plans, which are five. In many countries, along with the application of ESOP, they have started to issue legislative regulations, avoiding further problems. The employee share plan is quite widely used in a number of US companies. Manufacturing, science,

technology and construction are the most widely used ESOP sectors worldwide. The article used data published by the National Center for Employee Stock Ownership (NCEO). The article presents the simplest ESOP calculation formula. In ESOP companies, employees can participate in the management of the company, which leads to a lower level of liquidity. The article described the employee share ownership plan, presented the legal bases used in RA. In this article, the content of ESOP is interpreted in a new way, comparing them with the reality of the RA economy. In the article, the resources for the implementation of ESOP in RA were identified and evaluated.

Ուղարկվել է խմբագրություն 19.12.2022թ.
Գրախոսվել է 24.12.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 09.01.2023թ.

ԱՊԱՀՈՎՎԱԾ ՊԱՐՏԱՏՈՄՍԵՐԻ ՇՈՒԿԱՆ ԵՎ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ՈՒ ԳՐԱՎԱԴՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - ապահովված պարտատոմսեր, ակտիվների խումբ, վարկ/գրավ, կադաստրային ինդեքս, ակտիվների խմբի ռեգիստր, թողարկում, ազդագիր, ՀՀ ԿԲ, կարգավորում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ապահովված պարտատոմսը միջնաժամկետ և երկարաժամկետ պարտքային գործիք է, որը թողարկվում է ֆինանսական հաստատության կողմից՝ իր ակտիվները վերաֆինանսավորելու և այդպիսով ցանկալի իրացվելիություն ստեղծելու համար: Պարտատոմսերի այս տեսակն ունի ներդրումային պաշտպանության բազմաթիվ առանձնահատկություններ՝ ուստի որպես ներդրում այն ավելի քիչ ռիսկային է, ավելի շատ եկամտաբեր: Աշխարհում ապահովված պարտատոմսերի ընդհանուր չմարված ծավալը գերազանցում է 3 տրիլիոն եվրոն:¹ Ավելի քան 40 երկրների ավելի քան 300 թողարկողներ համարվում են ապահովված պարտատոմսերի շուկայի մասնակիցներ:

Ակտիվների արժեթղթավորման և ապահովված պարտատոմսերի թողարկումների միջև հանդիպում ենք վճարման կառուցվածքում առկա տարբերությունների, ինչը հանդիսանում է ներդրողի համար ներդրումային որոշումներ կայացնելու հիմնային պատճառներից մեկը: Արժեթղթավորման դեպքում դրամական միջոցների հոսքերը կախված ակտիվների ընդհանուր մարման ժամկետներից և կանխավճարներից հանդիսանում են ներդրողներին վճարումների միակ աղբյուրն: Էական է, որ այդ ժամկետները կարող են լինել անկանոն: Ապահովված պարտատոմսերի դեպքում այդ վճարները կանոնավոր են և պլանավորված, մայր գումարը և տոկոսները վճարվում են թողարկողի դրամական հոսքերի միջոցով,

¹ http://publications.europa.eu/resource/cellar/8df6d9cd-8c65-11e7-b5c6-01aa75ed71a1.0001.01/DOC_1#page=110&zoom=100,90,120

ընդ որում հիպոտեկով ապահովված պարտատոմսերի դեպքում, այն միայն որպես գրավ է ծառայում ներդրողների համար:

Եթե ապահովված թողարկման դեպքում թողարկողը չկատարի խոստացված վճարումները, ներդրողները կարող են դրանք պահանջել գրավի ֆոնդից, միննույն ժամանակ ունենալով «չապահովված» պահանջ թողարկողի նկատմամբ: Արժեթղթավորման ներդրողները որևէ պահանջ չեն կարող ունենալ թողարկողի նկատմամբ: Վերջապես, ապահովված պարտատոմսերով գործարքները հակված են ավելի կանոնակարգված և ավելի հեշտ կարգավորվել քան արժեթղթավորման գործարքները, որոնք կարող են լինել ֆինանսական համակարգի ուղղակիորեն կարգավորվող շրջանակներից դուրս: Հետևաբար հանդիսանալով ներդրողների համար առավել վստահելի և հասանելի տարբերակ, ապահովված պարտատոմսերի թողարկումներ մոդելները կախված երկրներից, հարմարեցվում են տվյալ երկրներին բնորոշ ներդրումային միջավայրերին համարժեք, նպատակ ունենալով դարձնել ներդրումային միջավայրը առավել հասանելի ու իր հերթին կանոնակարգված: Մոդելներից կախված գործում են մի քանի կարգավորման մոտեցումներ, որոնք որդեգրվում են տվյալ երկրների կարգավորող մարմինների կողմից, նպատակ ունենալով հնարավորինս վստահելի դարձնել ներդրումային միջավայրը:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հանդիսանալով ներդրումային գրավչության լայն տարածում ստացած միջոցներ, ապահովված պարտատոմսերը միշտ հանդիսացել են ոչ ռիսկային ակտիվներ ու դասվել վստահելի ֆինանսական գործիքների շարքին: Վերջիններս հանդիսանում են ինստիտուցիոնալ ներդրողների նախընտրելի ներդրումային գործիքներից մեկը և հաշվի առնելով համաշխարհային ճգնաժամը ու արժեթղթավորման թողած հետևանքները կարգավորող մարմինների կողմից ընդունվեցին համընդհանուր պահանջներ թողարկումների և ապահովվածության միջոց հանդիսացող ակտիվների նկատմամբ: Կարգավորող մարմինների նախկինում ունեցած մոտեցումները ենթարկվեցին գլոբալ փոփոխությունների, ու ելնելով այդ ամենից, կարելի է փաստել, որ աշխարհը արժեթղթավորման համակարգում սկսեց կի-

րառել առավել խիստ կարգավորման նորմեր՝ մտցնելով օրենսդրական և ենթաօրենսդրական պահանջներ արժեթղթավորման տարբեր մոդելների այդ թվում նաև ապահովված պարտատոմսերի նկատմամբ:

Ապահովված պարտատոմսերի ու արժեթղթավորման միջև կան էական տարբերություններ, մասնավորապես՝

➤ Ապահովված թողարկման դեպքում չեն դիտարկվում վարկային ռիսկերի փոխանցման մեխանիզմներ, օրինակ գրավի «որակի» հետ կապված ռիսկը մնում է թողարկողի մոտ:

➤ Գրավադրված ակտիվները, որոնք, դառնում են ռիսկային կամ այլևս չեն բավարարում օրենսդրությամբ և/կամ ազդագրով սահմանված վարկ/գրավ պահանջներին, փոխարինվում են թողարկողի կողմից՝ այլ ակտիվներով, որոնք կապահովեն գրավի հիմնական պայմանները: Արժեթղթավորման դեպքում այդ նույն ակտիվները կարող են չփոխարինվել:

➤ Արժեկտրոնների վճարման կառուցվածքներում առկա տարբերություններ, Արժեթղթավորման դեպքում ներդրողի վճարումները կախված են բացառապես դրամական միջոցների հոսքերից՝ ակտիվների մարման ժամկետներից և կանխավճարներից, դրանց ժամկետները կարող է լինել անկանոն իսկ ապահովված պարտատոմսերի համար, ուղիղ հակառակն է, վճարումները կանոնավոր են ու պլանավորված: Վճարումները իրականացվում են թողարկողի դրամական հոսքերից, իսկ գրավադրված հիպոտեկը ծառայում է միայն որպես գրավ:

➤ Ապահովված պարտատոմսերի ներդրողները կարող են «դիմել» և՛ ակտիվների հիմքում ընկած գրավին, և՛ առանձին թողարկողին, մինչդեռ արժեթղթավորված ակտիվների պարագայում ներդրողները կարող են ներդրումներ կատարել միայն ֆոնդերում:

Գոյություն ունեն ապահովված պարտատոմսերի թողարկման չորս հիմնական մոդելներ: Հիմնականում երկրները հետևում են միայն մեկ մոդելի, սակայն կան երկրներ, որոնք կիրառում են համախառն տարբերակներ, այսինքն են համադրում եմ մի քանի մոդելներ ու ստանում յուրաքանչյուր կարգավորմամբ ապահովված պարտատոմսերի թողարկումներ և ձևեր.

1. *Direct կամ On-Balance Sheet (ուղղակի կամ հաշվեկշռով առանձնացված) մոդել*, որը առավել կիրառվում է Եվրոպական երկրներում: Այս մոդելում թողարկող է հանդիսանում բանկը, որոնք ապահովված են հիպոտեկային ակտիվների խմբով: Վերջիններս պահում են բանկի հաշվեկշռում, առանձնացված և հանդիսանում է ապահովություն այլ պարտատերերից, կարելի է ասել այս ակտիվների խումբը «պարսպապատված է» կամ ապահովված է հենց բանկի ներսում: Այս մոդելում, որպես կանոն, գրավի գրավադրումները գրանցվում են անկախ մարմնում «ակտիվների խմբի ռեգիստրում» (“cover register”):

2. *Indirect or Segregated Issuance, (անուղղակի կամ տարանջատված թողարկման մոդել)*, այս մոդելում թողարկողը հանդիսանում է բանկը, սակայն թողարկված պարտատոմսերը ապահովված չեն ակտիվների գրավով: Մոդելում, բանկը առանձնացված ակտիվների խումբ հանձնում է ֆոնդին կամ ակտիվների արժեթղթավորման հիմնադրամին (SPV) և կառավարումից ստացված եկամուտներով իրականացնում թողարկված պարտատոմսի վճարումներ: Հարկ է նշել նաև, որ ցանկացած դեպքում ակտիվների խումբը հանդիսանում է նաև անուղղակի ապահովություն բանկի հետագա սնանկության ժամանակ:

3. *Special-Purpose Bank (հատուկ նշանակության բանկ, հիմնադրամ) մոդել*, որտեղ առևտրային բանկը հիմնադրում է սահմանափակ կանոններով օժտված դուստր կազմակերպություն (բանկ, ֆոնդ կամ հիմնադրամ): Այնուհետև դուստր կազմակերպությունը դառնում է ապահովված պարտատոմսերի թողարկող, որոնք ապահովված են գրավադրված ակտիվների խմբով, որոնք էլ իրենց հերթին կառավարվում են «մայր» բանկի կողմից:

4. *Agency (գործակալական) մոդել*, այս մոդելում հիմնադիր բանկերի մի խումբ հավաքականորեն տիրապետում է ապահովված պարտատոմսեր թողարկող ընկերությանը/գործակալությանը, վերջինս էլ գնում է նրանց վարկերը կամ պարտատոմսերը և գնված ակտիվների խմբով իրականացնում ակտիվներով ապահովված պարտատոմսերի թողարկումներ:

Իհարկե ապահովված պարտատոմսերի պարագայում, էական նշանակություն ունի ինչպես թողարկողի այնպես էլ ակտիվների խմբի

նկատմամբ ներկայացվող պահանջները թե՛ օրենսդրական, թե՛ ներդրումային տեսանկյունից:

Աշխարհում առկա են ապահովված պարտատոմսերի թողարկման կարգավորման ու վերահսկողության երկու հիմնական գաղափարախոսություն, առաջինը դա պետական իրավակարգավորումն է/ “legislative framework” (օրենսդրական մեխանիզմների մշակում ու ներդնում), մյուսը դա պայմանագրային հարաբերությունների շրջանակներում կարգավորումն է “structured framework” (կառուցվածքային կարգավորում): Ինչպես կանոն, սովորաբար առաջին տարբերակով կարգավորումը, բնորոշ է այն երկրներին, որոնք ունեն ապահովված պարտատոմսերի թողարկման երկար տարիների փորձ ու պատմություն, իսկ երկրորդ մոդելը բնորոշ է առավել երիտասարդ շուկաներ ունեցող պետություններին, օրինակ Ճապոնիան: Այն պետությունները, որոնք կարգավորման առաջին մոդելն են ընտրում, գրեթե միշտ կարգավորումը պատվիրակում են պետական մարմնի, օրինակ Եվրոմիության գրեթե բոլոր երկրները ապահովված պարտատոմսերի շուկայի կարգավորումը պատվիրակել են ֆինանսական համակարգի կարգավորողներին¹: Իհարկե Եվրոմիությունում հատուկ օրենսդրական կարգավորումներ առկա չեն ապահովված պարտատոմսերի շուկայի տարբեր թողարկումների համար, սակայն առկա են նորմատիվային կարգավորումներ, որոնցով տարբեր տիպի թողարկումներ, որոնք առնչվում են կամ հատվում են ապահովված պարտատոմսերի հետ, ենթակա են կարգավորման: Այժմ Եվրոմիության շատ երկրներում հասունանում է այն միտքը, որ ամեն դեպքում ապահովված պարտատոմսերը, դրանք հանդիսանում են յուրահատուկ կարգավորում պահանջող առանձին ֆինանսական գործիքներ ու վերջիններիս կարգավորումը պետք է իրականացնել, ոչ թե թողարկողների վստահության ու վարկանիշի վրա, այլ ներդրողների շահերի պաշտպանության տեսանկյունից: Իհարկե համակարգային կարգավորման մոտեցումները մեծապես կախված են երկրի ֆինանսական շուկայի կառուցվածքից ու իրա-

¹https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/coverbondsintheeufinancialsystem200812en_en.pdf?7740c6819abad35ec5876b0c1844cc88

վակարգավորումներից, օրինակ ԱՄՆ¹, Մեծ Բրիտանիան, Կանադան² ակտիվների խմբի վերահսկողությունը իրականացնում են ֆոնդերի/SPVերի միջոցով, հիմնվելով շուկայի կանոնների ու վարվելակերպի կանոնների վրա: Իսկ երկրներ կան, որոնք կիրառում են առավել խիստ կարգավորման ու վերահսկողության եղանակներ, դրանցից են Գերմանիան, որտեղ գործում են վերահսկողական մարմիններ, որոնք իրականացնում են հատուկ ստուգումներ ապահովված պարտատոմսերի թողարկումների դեպքում³:

Մեծամասամբ կարգավորող մարմիններին է շնորհվում ակտիվների խմբի գրանցման դերը, ինչը կարող է համընկնել նաև թողարկողի ազդագրերի գրանցման գործընթացի հետ, կամ կախված լինել տվյալ երկրի օրենսդրությունից ու դառնա ազդագրի անբաժանելի մաս: Այսպիսով հարկ է նշել, որ հրապարակային առաջարկը, արժեթղթավորումը ու ապահովված պարտատոմսերի թողարկումը խաչվում են օրենսդրորեն նույն կարգավորման մեխանիզմներում, գրեթե բոլոր երկրներում, ու կախված երկրի ընտրած կարգավորման ու վերահսկողության գաղափարախոսությունից, դրանք ենթադրում են որոշակի գործողությունների իրականացում: Մասնավորապես կարգավորողների կողմից սահմանվում են պահանջներ ներքոգրյալ գործոնների նկատմամբ, ինչպես թողարկման, այնպես էլ թողակումից հետո՝

- ✓ Գրավի ստուգում
- ✓ Գրավի պահպանում
- ✓ Ակտիվների խմբի/Գրավի մոնիտորինգ
- ✓ Պարտատոմսերի սեփականատերերի համար ինֆորմացիայի հասանելիություն
- ✓ Հիպոտեկային վարկի սպասարկում
- ✓ Դրամական հոսքերի և ակտիվների/պարտավորությունների կառավարում
- ✓ Պարտատոմսերի արժեկտրոնային վճարումներ

¹<https://www.mofo.com/resources/publications/covered-bonds-in-the-us.html>

² <https://www.cibc.com/ca/pdf/investor/cibc-cb-asset-monitor-agreement.pdf>

³ <https://hypo.org/ecbc/publications/fact-book/>

- ✓ Պարտատոմսերի սեփականատերերի սեփականության գրանցում
- ✓ Ակտիվների խմբի հսկիչին ներկայացվող պահանջներ
- ✓ Պարտատոմսերի սեփականատերերի ներկայացուցիչ
- ✓ Ակտիվների խմբի գրանցող մարմին(պետական/մասնավոր)
- ✓ Թողարկող
- ✓ Հարկային գործակալ
- ✓ Սեփականության ռեգիստր

Եվ այս գործոններից, ինչպես նաև պետական տարբեր ենթակառուցվածքների առկայության կամ բացակայության արդյունքում է, որ առաջանում են խնդիրներ, որոնք պահանջում են պետական գրանցում իրականացնող մարմինների աշխատանքներում իրականացնել համապատասխանեցում, և իրավասությունների կրկնման դեպքում առջնայնությունների սահմանում և կամ առանձնացում:

ՆԵՐԿԱ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ և ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Վերոգրյալ մոդելներից, Հայաստանն ընտրել է ուղղակի թողարկման մոդելը, ինչպես նաև գործակալության մոդելի որոշակի փոփոխված տարբերակը իսկ կարգավորումը իրականացվում է պետական կարգավորման շրջանակներում: Հայաստանում ապահովված պարտատոմսերի թողարկման գործընթացը օրենսդրական տեսանկյունից թվում է համարժեք, միջազգային լավագույն փորձին, քանի որ ապահովված պարտատոմսերը գրանցվում են կարգավորող մարմնի մոտ այնպես, ինչպես ցանկացած այլ արժեթղթերի հրապարակային առաջարկ (ներառյալ ազդագրի վերանայումն ու թողարկումը), ու հատուկ այլ ընթացակարգ չի պահանջվում: Ապահովված պարտատոմսերի դեպքում սահմանվում է «ակտիվների խմբի ռեգիստր» և «հսկող» հասկացությունները, որոնց գործառույթներն է ակտիվների խմբին վերաբերվող տեղեկատվության ամբողջականության, համարժեքության, ինչպես նաև արժանահավատության ապահովումը: Ակտիվների խմբի ռեգիստրը վարվում է կարգավորող մարմնի կողմից (ՀՀ ԿԲ) տեղեկատվությունը ռեգիստր մուտքագրվում և դուրս է գալիս միայն հսկողի համաձայնության պարագայում: Այնուամենայնիվ,

առկա են գործող իրավական կարգավորումներում, որոշակի անհամընկնումներ կապված գրանցման ու գրավադրման գործընթացների հետ:

Կարգավորման գործընթացն ավելի բարդ է դառնում ապահովված պարտատոմսերի թողարկումից հետո, մասնավորապես ակտիվների գրավադրման հիմնախնդիրները պայմանավորված են ՀՀ-ում գործող տարբեր իրավունքների պետական գրանցումն ապահովող համակարգերի միասնական և սինխրոնացված գործադրման անհրաժեշտությամբ: - Պետական ռեգիստրներում առկա տեղեկատվության արդիական լինելը կարևոր գործոն է գործարքների և ակտիվների հետ կապված այլ գործողությունների սահուն և առանց խնդիրների իրականացման համար: Արժեթղթավորման կոնստեքստում ներգրավված ռեգիստրները այժմ չունեն իրավական հիմք՝ տեղեկատվության բազաները սինխրոն վարելու և տեղեկատվություն փոխանակելու համար:

Այսպես՝ ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի և ակտիվներով ապահովված արժեթղթերի կոնստեքստում այդ արժեթղթերից բխող իրավունքների ապահովման համար գրավը գրանցվում է ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից վարվող ռեգիստրում՝ ակտիվների խմբի ռեգիստր: Գրավը հիմնականում անշարժ գույքով ապահովված վարկեր են, սակայն հնարավոր է գրավի առարկա լինեն նաև որոշ այլ ակտիվներ: Իրենց հերթին՝ օրինակ՝ անշարժ գույքով ապահովված վարկերի հիմքում ընկած անշարժ գույքի գրավը գրանցվում է Հայաստանի Հանրապետության անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտեի կողմից: Տվյալ վարկը արժեթղթերի ապահովման զամբյուղում ներառելու պարագայում անհրաժեշտություն է առաջանում գրանցել նաև անշարժ գույքի նկատմամբ գրավի իրավունքի տնօրինման սահմանափակում, քանի որ համաձայն արժեթղթավորումը կարգավորող օրենսդրության՝ տվյալ վարկերի փոփոխումը կամ օտարումը արգելված է առանց Կենտրոնական բանկի թույլտվության, քանի դեռ այդ վարկը գտնվում է Կենտրոնական բանկի կողմից պահվող ռեգիստրում որպես արժեթղթերի ապահովման միջոց¹:

¹ «Ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 13

Ստացվում է, քանի որ ապահովվածությունը երկշերտ է, այն է՝ պարտատոմսերի ապահովում է հանդիսանում հիպոտեկային վարկը, իսկ հիպոտեկային վարկի ապահովում է հանդիսանում անշարժ գույքը, երկու գույքահեռ ռեգիստրներ պետք է վարվեն իրար համահունչ և գույքահեռ:

Գործող օրենսդրությունը և իրավակարգավորումները այժմ հնարավորություն չեն տալիս արագ և արդյունավետ երկու ռեգիստրների բազաները սինխրոնացնել, սահմանափակումները ՀՀ կենտրոնական բանկի կողմից արագ գրանցել, փոփոխել կամ դադարեցնել կիրառվող սահմանափակումները:

Անհրաժեշտ է օրենսդրական հիմք ստեղծել Կենտրոնական բանկի և համապատասխան պետական գրանցումն իրականացնող մարմնի համար՝ գործընթացը կարգավորելու, տեղեկատվության փոխանակման կարգ սահմանելու և արժեթղթավորման ընթացքը առանց խոչընդոտների իրականացնելու նպատակով: Օրենքի փոփոխության նպատակն է սինխրոնացնել պետությունում վարվող բազաները: Ուստի սահմանափակման հիմքը ձևակերպելիս, պետք է նախատեսել, որ այն գրանցվելու է պետական գրանցում իրականացնող մարմնի կողմից օրենքի հիման վրա¹:

Գրավադրման գործընթացում ապահովվածությունը երկշերտ լինելը ՀՀ ԿԲ գրանցման ու գրավադրման գործընթացը կանգնեցնում է խոչընդոտների առջև, քանի որ կախված գրավի տեսակից առաջնային գրանցող ու գրավադրող կարող է հանդես գալ այլ պետական գերատեսչություն կամ ֆինանսական մարմին, որոնց հետ ՀՀ ԿԲ գրանցման ու գրավադրման մեխանիզմները չեն խաչվում: Այդուհանդերձ, հնարավոր լուծումներից կարող է հանդիսանալ, այդ մարմինների հետ տեղեկատվության փոխանակման և գրանցման գործընթացների միասնական լուծման տարբերակները, օրենսդրական մակարդակով կարողանալով իրականացնել այդ ռեգիստրներում գրավադրման ու գրավադրումից հանելու գործընթացներ: Օրինակ, եթե գրավը դադարում է օրենքով սահմանված հիմքերով, գրավը գրանցող մարմինն այդ մասին տեղեկացնում է Կենտրոնական բանկին՝ ԿԲ ռեգիստրում տեղեկատվության արդիականություն ապահովելու նպատակով: Օրինակ՝ ֆիզիկական անձի կողմից իր վարկի

¹ «Ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 3

վաղաժամկետ մարումը հանգեցնում է գրավի դադարման, քանի որ հիմնական պարտավորությունը դադարում է: Բացառություններ պետք է սահմանվեն այն դեպքերի համար, երբ գրավը դադարում է գրավառուի նախաձեռնությամբ կամ կամարտահայտմամբ (օրինակ գրավառուն և գրավատուն համաձայնություն են կնքում առ այն, որ գրավը դադարի): Այս դեպքերի համար պետք է պահանջվի Կենտրոնական բանկի նախնական համաձայնությունը: Առհասարակ գրավի ստուգման ու մոնիտորինգի գործընթացները խաչվում է նաև ակտիվների խմբին ներկայացվող պահանջների հետ համադրման արդյունքում, մասնավորապես դրանց ներկայացվող պահանջներից է հանդիսանում վարկ/գրավ հարաբերակցությունը, որտեղ օրինակ հիպոտեկային վարկերի դեպքում օրենսդրորեն առկա է պահանջ, անշարժ գույքի վերագնահատման նկատմամբ: Այսպես, ձեռնարկատիրական նպատակներով օգտագործվող անշարժ գույքը պետք է վերագնահատվի տարին մեկ անգամ և երեք տարին մեկ այլ անշարժ գույքի դեպքում¹: Իհարկե անշարժ գույքի նկատմամբ սահմանված պահանջները փոքր թողարկումների դեպքում, հանդիսանում են լրացուցիչ ծախս թողարկողների համար և կարող են երկարաժամկետ թողարկումների համար հանդիսանալ լուրջ օրենսդրական խնդիր, սակայն այս պահանջը կիրառվում է նաև միջազգային փորձում և կարգավորման նոր մոտեցումներից է հանդիսանում: Իր հերթին «Ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենքը սահմանում է նաև կադաստրային ինդեքս հասկացողությունը և տալիս գույքի վերագնահատման այլընտրանք: Ըստ նույն օրենքի անշարժ գույքի վերագնահատումը կարող է իրականացվել նաև Կենտրոնական բանկի նորմատիվ իրավական ակտով սահմանված մեթոդաբանությամբ կառուցված անշարժ գույքի գների ինդեքսի հիման վրա: Սակայն, այստեղ նույնպես կարգավորող մարմինը բախվում է լրջագույն խնդրի, դա է մեթոդաբանության մշակման ու պատասխանատու մարմնի այս պահին ունեցած անորոշությունը:

Հայաստանում անշարժ գույքի միջին գներն ու գների ինդեքսները հաշվարկվում և հրապարակվում են ՀՀ Կառավարությանն առընթեր ան-

¹ «Ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 6

շարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի կողմից (Կադաստրի պետական կոմիտե): Կադաստրի պետական կոմիտեի կողմից հրապարակվող ցուցանիշները չեն համապատասխանում միջազգայնորեն ընդունված մոտեցումներին և մեթոդաբանությանը: Մյուս կողմից, սակայն, գնալով մեծանում է անշարժ գույքի գնի ներկայացուցչական ինդեքսի առկայության պահանջը:

Մասնավորապես այդ ինդեքսների մեթոդաբանության մշակումը, հաշվարկը ու հրապարակումը ու ըստ օրենսդրության դեռևս դրված չէ ոչ մի պետական գերատեսչության վրա: Ստացվում է, որ օրենսդրորեն ունենք հնարավորություն իրականացնել հաշվարկները կադաստրային ինդեքսի հիման վրա, սակայն վերոգրյալ պատճառներից ելնելով, դրանք հնարավոր չէ իրականացնել: Հետևաբար, գործող կարգերով հնարավոր է վերագնահատումն իրականացնել միայն անկախ գործակալությունների կողմից, ինչն էլ ինչպես նշվել էր, հանդիսանում է ՀՀ շուկայի համար երկարաժամկետ թողարկումների խոչընդոտման լրջագույն հիմք, քանզի անշարժ գույքի վերագնահատման գործընթացները անկախ գործակալությունների կողմից բավականին ծախսատար են:

ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ՍՈՂԵԼ

Այսպիսով գրավադրման գործընթացում անհրժեշտ է իրականացնել օրենսդրական փոփոխություններ, համաձայն որոնց թողարկողի համար չեն սահմանվի լրացուցիչ վճարներ և չեն առաջանա բարդություններ գրավադրման ու գրավից ազատման գործընթացներում, սահմանել պետական այլ մարմինների ու ՀՀ ԿԲ-ի միջև ինֆորմացիայի փոխանակման, միասնական բազաների վարման մեխանիզմներ, մասնավորապես եթե գրավը հանդիսանում է պարտատոմս համագործակցություն Հայաստանի Կենտրոնական Դեպոզիտարիայի հետ, եթե անշարժ գույք՝ Կադաստրի պետական կոմիտեի հետ, մնացած այլ դեպքերում, սեփականության իրավունքները գրանցող մարմինների հետ:

Անշարժ գույքի գները կարևոր ցուցանիշ են տնտեսությունում առկա միտումները հասկանալու համար: Անշարժ գույքի շուկայում գների, վարկերի տոկոսադրույքների փոփոխությունները մեծ ազդեցություն են

ունենում ակտիվների արժեքի վրա, տնային տնտեսությունների եկամուտների և ծախսերի վրա, արդյունքում նաև համախառն պահանջարկի և գնաճի վրա: Անշարժ գույքի գների մասին տեղեկատվությունը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմել տնտեսության ներկա և ապասվող վիճակի մասին և կարող է նշանակալի դեր ունենալ կենտրոնական բանկերի համար գների կայունության և ֆինանսական կայունության նպատակների ապահովման գործընթացում: Վերջինս հանդիսանում է ակտիվների արժեթղավորման և հիպոտեկով ապահովված պարտատոմսերի թողարկման ժամանակ վարկ/գրավ հարաբերակցության հաշվարկման գործիքներից մեկը: ՀՀ-ում անշարժ գույքի գնի հաշվարկը շատ ավելի բարդ է, քան այլ ապրանքներինը կամ ակտիվներինը, քանի որ անշարժ գույքի օբյեկտները հետերոգեն են, այսինքն չկա 2 նմանատիպ անշարժ գույք, գոնե միայն այն պատճառով, որ նրանք չեն կարող ունենալ միևնույն տեղադրվածությունը, հետևաբար անհրաժեշտ է ունենալ հստակ ընտրված ու միջազգային ստանդարտներին համապատասխան մեթոդաբանություն ու վերջիններս հրապարակող մարմին:

Лусине Минасян, Рынок облигаций с обеспечением, процесс регистрации и залога активов в РА - Обеспеченные облигации всегда были безрисковым активом и относились к категории надежных финансовых инструментов. Последние являются одним из предпочтительных инвестиционных инструментов институциональных инвесторов, а с учетом мирового кризиса и последствий секьюритизации регулирующие органы приняли единые требования к выпускам и заложенным активам. Прежние подходы регулирующих органов подверглись глобальным изменениям, и на основании всего этого можно констатировать, что мир стал применять более жесткие нормы регулирования в системе секьюритизации, вводя законодательные и подзаконные требования к различным моделям секьюритизации, включая обеспеченные облигации. Основные требования касаются качества активов, соотношения кредит/зalog и методов оценки залога. В статье рекомендуется разработать и рассчитать кадастровые показатели, эквивалентные международным стандартам, иметь четкий государствен-

ный орган, который будет за это отвечать, необходимо внести законодательные изменения в процесс залога, согласно которым будут взиматься дополнительные сборы. не будет установлен для эмитента и не возникнет сложностей в процессах залога и выдачи залога. Установить механизмы обмена информацией и управления общими базами данных между другими государственными органами и Центральным банком Республики Армения. Например, если залогом является недвижимость, сотрудничество с кадастром, в остальных случаях с органами, которые регистрируют права собственности.

Lusine Minasyan, Covered bonds market, process of registration and pledge of assets in RA - Covered bonds have always been a risk-free asset and categorized as a safe financial instrument. The latter are one of the preferred investment vehicles for institutional investors, and given the global crisis and the consequences of securitization, regulators have adopted uniform requirements for issues and collateral assets. The previous approaches of regulators have undergone global changes, and based on all this, it can be stated that the world has begun to apply more stringent regulations in the securitization system, introducing legislative and by-law requirements for various securitization models, including covered bonds. The main requirements relate to asset quality, loan/collateral ratio and collateral valuation methods.

The article recommends developing and calculating cadastral indicators that are equivalent to international standards. will not be established for the issuer and there will be no difficulties in the processes of pledge and issuance of pledge. Establish mechanisms for the exchange of information and management of common databases between other state bodies and the Central Bank of the Republic of Armenia.

Ուղարկվել է խմբագրություն 13.12.2022թ.
Գրախոսվել է 16.12.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 16.01.2023թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1990-2002 ԹԹ.-ԻՆ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ, ՎԱՀԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հայաստանի Հանրապետություն, քաղաքական կուսակցություն, կուսակցական լիդեր, պետություն, բազմակարծություն, բազմակուսակցություն, քաղաքական համակարգ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո խիստ անհրաժեշտություն էր դարձել պետության ու իշխանության կազմակերպման տեղական մոդելի մշակման պահանջը: Հայաստանի Հանրապետության պետականության արդյունավետ կայացումը ենթադրում էր պետության կառուցման ու գործարկման այնպիսի մոդել մշակում, որը կսահմանի ժամանակին համահունչ պետական կարգ, կառավարման ձև, իշխանական մեխանիզմներ, որոնք պետք է հիմնված լինեն «զսպումների ու հակակշիռների» արդյունավետ գործարկվող համակարգի վրա, ինչպես նաև նպաստեն պետական մարմինների կայունության ապահովմանը և արդյունավետ փոխգործակցությանը: ԽԱՀՄ-ի փլուզումից շատ չանցած նոր աշխարհակարգի ստեղծման նպատակով իրացվող գործընթացներն հստակորեն ապացուցեցին, որ ժամանակակից աշխարհը թևակոխել է քաղաքական կերպափոխությունների որակապես նոր փուլ: Այս առումով, կարևորում ենք ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի երրորդ

Հանրապետությունում բազմակուսակցական համակարգի հաստատման գործընթացը և կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման առանձնահատկությունների մեկնաբանումը¹: Խորհրդային Միության փլուզմամբ հետխորհրդային հանրապետություններում առաջացավ աննախադեպ հասարակական-քաղաքական իրավիճակ, որը հիմք հանդիսացավ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներն ընդգրկող համակարգային փոխակերպումների իրականացման²: Համակարգային փոխակերպումների արդյունավետ ներդրումը պահանջում էր հասարակական և քաղաքական հարաբերությունների կարգավորման արդիական մեխանիզմների մշակում և իրացում, քանի որ պարզ էր՝ նախկին խորհրդային մեխանիզմների և մոտեցումները սպառել էին իրենց: Այլ խոսքով՝ գործող հասարակարգի փոփոխությունը և քաղաքական վարչակարգի փոխակերպումը պահանջում էին նոր ձևով և բովանդակությամբ ժողովրդավարական քաղաքական ինստիտուտների և քաղաքական մշակույթի ձևավորում, որն, ըստ կարծիքի, պետք է հիմնվեր ժողովրդավարական արժեհամակարգի ազատական գաղափարների վրա³: Հենց սա էր պատճառը, որ ժողովրդավարության արևմտյան փորձը և քաղաքական ինստիտուտները դիտարկվում էին որպես ցանկալի մոդելներ նորանկախ հանրապետությունների (այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության համար) քաղաքական արդիականացման համար: Ինչպես նշվեց, հետխորհրդային Հայաստանը ևս անմասն չմնաց քաղաքական ազատականացման գործընթացից, և այս առումով արևմտյան հասարակական և քաղաքական կյանքին բնորոշ քաղաքական բազմակարծությունը, բազմակուսակցականության գաղափարները և այլ ժողովրդավարական մեխանիզմներ, ինստիտուտներ և արժեքներ, որոնք որևէ կերպով չէին կարող գոյություն ունենալ խորհրդային վարչակարգի տարիներին, սկսեցին աստիճանաբար ներդրվել նո-

¹ Տե՛ս **Поланьи К.**, Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Феодорова. Под общ. ред. С. Е. Феодорова. - СПб.: Алетея, 2002, էջ 257-258: 22.

² Տե՛ս **Թորոսյան Տ.** Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2006, 421 էջ; **Погосян Г.** Армянское общество в трансформации/ изд. "Лусабац", Ереван, 2003, էջ 460.

³ Տե՛ս **Huntington S.** The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London, University of Oklahoma Press, 1991, 366p.

րանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ խորհրդային միակուսակցական քաղաքական համակարգը, որը մերժում էր այլախոհական քաղաքական կուսակցությունների գոյությունը, քաղաքական բազմակարծությունն ու մրցակցությունը, ինքնին սահմանափակում էր իրական մրցակցային քաղաքական պայքարի որևէ հնարավորություն: Քաղաքական համակարգի փոխակերպման կարևորագույն պատճառներից մեկը նաև դարձավ խորհրդային կենտրոնացված քաղաքական իշխանության գործելաոճը, որը հասարակության քաղաքականապես ակտիվ շերտերին հնարավոր և անհնար բոլոր միջոցներով հեռացնում էր իրական քաղաքական մրցապայքարից: Սակայն Խորհրդային Միության վերջին տարիներին՝ հատկապես Գորբաչովյան վերակառուցման շրջանում, արդեն նկատվում էին քաղաքական բազմակարծության ճանաչման, շուկայական ազատ տնտեսության ձևավորման, կառավարման ապագադափարականացման միտումներ¹: Այս իմաստով պատահական չենք համարում այն, որ չունենալով խորքային պատկերացումներ ժողովրդավարական արժեհամակարգի, քաղաքական կուսակցությունների ազատ գործունեության, դրա մեխանիզմների մասին՝ հետխորհրդային Հայաստանի Հանրապետության հասարակությունը ոգևորությամբ սպասում էր հասարակական կյանքի կտրուկ փոփոխություններին: Մեր կարծիքով, սա իրապես արդարացված էր, քանի որ միայն ժողովրդավարական վարչակարգի պայմաններում է հնարավոր ապահովել հասարակության լայն հատվածների մասնակցությունը քաղաքական գործընթացներին, հատկապես՝ քաղաքական իշխանության ձևավորմանը, որտեղ խիստ կարևոր դերակատարություն ունի բազմակուսակցության հաստատումը և դրա իրացումը իրական քաղաքական կյանքում: Խորհրդային իշխանության տարիներին միութենական բոլոր հանրապետություններում խորհրդարանական համակարգերի փոխարեն հաստատված էր բյուրոկրատական և ամբողջատիրական համակարգ, որտեղ կոմունիստական կուսակցությունը հանդիսանում էր գլխավոր ինստիտուտը: Խորհրդային իշխանությունը իրեն էր ենթար-

¹ См. у **Крыштановская О.** Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту. Общественные науки и современность. 1995, № 1, сс. 63-73.

կել հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները: Նրա գոյության մոտ յոթ տասնամյակում նրանում առկա բոլոր հանրապետություններում իշխանությունը պատկանում էր Կոմունիստական կուսակցությանը՝ իհարկե ունենալով առանցքային դերակատարություն, այլ կերպ ասած, այս ձևով փաստացիորեն երաշխավորվում էր Կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրական գերակայությունը, քանի որ հանրապետությունների քաղաքական կյանքը, դրանից բխող յուրաքանչյուր ոլորտ ու բնագավառ, ղեկավարում էր Կենտկոմի առաջին քարտուղարը՝ կուսակցապետության դասական բանաձևով:

Սովորաբար, ժողովրդավարությանը անցում կատարած երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ ըստ իրականացվող բարեփոխումների հետապնդած նպատակի՝ այդ փոխություններն ընթանում են երկու խոշոր փուլով՝ ազատականացման և բուն ժողովրդավարացման ճանապարհով: Մեր կարծիքով Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ազատականացման փուլը սկսվեց, երբ 1988թ. Խորհրդային Միության պատմության մեջ առաջին անգամ Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի երեք թափուր տեղերի ընտրություններում համազգային շարժման ներկայացուցիչները **մրցակցային պայքարում ընտրվեցին պատգամավորներ** (Աշոտ Մանուչարյան, Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ռաֆայել Ղազարյան): Հետագայում արդեն, երբ իշխանության եկավ Հայոց համազգային շարժումը՝ Հայաստանի Գերագույն խորհրդի **1990թ. օգոստոսի 23-ի հռչակագրով** երկրում սկիզբ առան ժողովրդավարական բարեփոխումներ: Գերագույն խորհրդի նոր ընտրությունների հետևանքով Հայաստանում աստիճանաբար ձևավորվեց խորհրդարանական կառավարման համակարգը՝ միակուսակցական ղեկավարությամբ: Ըստ էության սա մի շրջան էր, երբ փոփոխվում էր կառավարող մարմնի գաղափարախոսությունը, իսկ բուն կառուցվածքը՝ կուսակցական համակարգը մնում էր նույնը: Այսպիսով պետք է փաստենք, որ Հայաստանի իշխանությունները կանգնած էին, մի կողմից՝ պետականության ստեղծման, մյուս կողմից՝ ամբողջատիրական, վարչահրամայական սոցիալիստական համակարգից ժողովրդավարական-իրավական համակարգին անցնելու մարտահրավերների առջև:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱԶՏԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՎ
ԲԱԶՄԱԿՈՒՄԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ 1980-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋ ԵՎ
1990-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԿԻՋԲ**

ՀԽՍՀ-ում այլախոհական շարժումը սաղմնավորվել էր դեռևս 1960-ականներից, որի նպատակը Կոմունիստական կուսակցության դիրքերի թուլացումն էր և նոր քաղաքական մտքի զարգացումը: Դրա վառ դրսևորումը տեղի ունեցավ արդեն 1967թ.-ին **Ազգային միացյալ կուսակցության** հիմնադրմամբ, որն իր շուրջն էր համախմբել Հայաստանի անկախության համար պայքարող բազմաթիվ համախոհների¹: Արդեն 1989թ.-ի դեկտեմբերին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում հանրապետությունում գործող ժողովրդական շարժման ղեկավարությունն իրացնող «Ղարաբաղ» կոմիտեի անունից ԳԽ պատգամավոր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ ելույթով՝ ընդգծելով Հայաստանում ժողովրդավարության հաստատման խիստ անհրաժեշտությունը: Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթը, սակայն, այդքանով չէր ավարտվում, քանի որ նույնիսկ առաջարկվում էր՝ Հայաստանը դարձնել ԽՍՀՄ առաջին հանրապետությունը, որտեղ պետք է դադարեցվեր կոմունիստական կուսակցության մենիշխանությունը՝ դրա փոխարեն հաստատելով **բազմակուսակցական համակարգ**²: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ մեր կարծիքով 1989 թ. նոյեմբերին **Հայոց համազգային շարժման (ՀՀՇ)** և **Սահմանադրական իրավունք միության (ՄԻՄ)** ստեղծմամբ, ինչպես նաև դեռ 1987-ից **Ազգային ինքնորոշում միավորման (ԱԻՄ)** և քաղաքական բնույթի այլ կազմակերպությունների ձևավորմամբ ՀԽՍՀ-ում ոչ միայն արդեն իսկ հաստատվել էին բազմակուսակցական համակարգի սաղմերը, այլ նաև փաստացիորեն խոսք էր գնում պետական կառավարման նոր համակարգի ներդրման անհրաժեշտության մասին, որտեղ խաղի կանոնները պետք է սահմանվեին ժողովրդավարական ինստիտուտների հաստատմամբ և կիրառմամբ:

Ինչպես նշվել է, Հայաստանում ժողովրդավարության վերափոխման գործընթացում կարևորագույն նշանակություն է ունեցել մի շարք օ-

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում, Ե., 2014:

² Տե՛ս **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Ընտրանի (Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ), Ե., 2006, էջ 43-45:

րենքների ընդունումը, որի թվում է նաև բազմակուսակցական համակարգի ներդրումը նախատեսող օրենքը¹: Որպես այդպիսին **բազմակուսակցական համակարգի հիմնարար մեկնարկը կարող ենք համարել Գերագույն խորհրդի 1990 թ. ընտրությունները**, երբ պետությունում փաստացիորեն առաջին անգամ տեղի ունեցավ իրական քաղաքական պայքար, որի անմիջական հետևանքը դարձավ Կոմունիստական կուսակցության դիրքերի զգալի նվազումը²: Այսպիսով, խորհրդարանական ընտրություններն անցան երկու հակադիր արժեքներ դավանող կողմերի միջև, որի արդյունքում խորհրդարանը դարձավ առավել բազմազան (առաջացան 4-5 խմբակցություններ ու քաղաքական հոսանքներ)³: 1990 թ. մայիսի ընտրությունների արդյունքներով **Հայոց համագգային շարժման** կազմած կոալիցիայի ներկայացուցիչների թիվը խիստ տպավորիչ էր՝ ի տարբերություն Կոմունիստական կուսակցությանը հարող պատգամավորների թվի, ինչն էլ հիմք է տալիս փաստելու, որ քաղաքական խմբավորումների միջև գոյություն ունեցող հարաբերակցության փոփոխությունն այլևս կայացած փաստ էր: Այդ տարիներին կատարվեցին տնտեսական և քաղաքական բնույթի մի շարք կարևոր փոփոխություններ, որոնք իրենց հերթին անկյունաքարային նշանակություն ունեցան դեպի ժողովրդավարության անցման և բազմակուսակցության հաստատման համար: Գերագույն խորհուրդը 1990թ. օգոստոսի 23-ին ընդունեց «Անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբն» ազդարարող՝ Հայաստանի անկախության հռչակագիրը, որոշակիացրեց Հայաստանի պետական և հասարակական կառուցվածքի հիմնական սկզբունքները՝ իշխանությունների տարանջատում, սեփականության ձևերի հավասարություն, խոսքի, խղճի մամուլի, ժողովների, միտինգների, ցույցերի ազատություններ, քաղաքական բազմակարծություն, բազմակուսակցականություն, կուսակցությունների հավասարություն, զինված ուժերի և իրավապահ մարմինների ապաքաղաքականացում: Հատկանշական է այն, որ 1990 թվականի սկզբնամասում Հայաստանում տիրում էր միաս-

¹Տե՛ս **Լիպարիտյան Ժ.**, Պետականության մարտահրավերները. Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, թարգմ. Հ. Հարությունյան, «Արմատ» ԺԻՊԱԿ, Ե., 1999, էջ 18:

²Տե՛ս **Մինասյան Է.**, Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Ե., 2013, էջ 104:

նական այն տեսակետը, համաձայն որի, Հայաստանը պետք է վերածվի բազմակուսակցության և ազատ ժողովրդավարության պետության: Այս մասին փաստում է նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ **Ժիրայր Լիպարիտյանը**¹ նշելով, որ հենց այդ գաղափարի իրագործման համար հիմնվեցին քաղաքական նոր կուսակցություններ, Գերագույն խորհրդի մի շարք անդամներ ստեղծեցին կուսակցություններ, որոնք նախկինում գոյություն չէին ունեցել Հայաստանում²: Այս իմաստով, մի շարք օրենքներ, ինչպիսիք էին՝ քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների մասին օրենքը, մամուլի ազատության մասին օրենքը, կրոնի ու խղճի ազատության մասին օրենքը ՀՀ խորհրդարանի կողմից վավերացվեցին մինչև 1991 թ.-ի կեսը: Բազմակուսակցության և բազմակարծության կարևորագույն նվաճումներից էր նաև 1990թ.-ի գերագույն խորհրդի ընտրություններից հետո տեղի ունեցած Գերագույն խորհրդի նախագահի մրցակցային ընտրությունները, որն ընթացավ չորս փուլով: Կոմունիստական կուսակցությունն առաջադրել էր **Վլադիմիր Մովսիսյանի** թեկնածությունը, իսկ ՀՀԾ-ն՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամ, ՀՀԾ վարչության նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանի**: Բացի այս երկու քաղաքական գործիչներից՝ որպես ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահի թեկնածուներ, քննարկվում էին նաև **Վ. Մանուկյանի, Ռ. Ղազարյանի, Պարույր Հայրիկյանի, Հ. Միմոնյանի, Թ.Դիլանյանի** անունները³: Գերագույն խորհրդի նախագահի ընտրությունների վերջում՝ ամենավճռորոշ փուլ դուրս եկան միայն երկու թեկնածուներ՝ ՀՀԾ-ն ներկայացնող Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Կոմկուսի թեկնածու Վլադիմիր Մովսիսյանը: Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց Լ. Տեր-Պետրոսյանը, որին կողմ էր քվեարկել 140 պատգամավոր (Վ. Մովսիսյանին՝ 76)⁴: Լ. Տեր-Պետրոսյանը, ընտրվելով Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնին, հրաժարվեց ՀՀԾ վարչության

¹ Տե՛ս **ՀՀ Գերագույն խորհուրդ**, 1990-1995, Ե., 1995, էջ 115:

² Տե՛ս **Լիպարիտյան Ժ.**, Պետականության մարտահրավերները. Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, թարգմ. Հ. Հարությունյան, «Արմատ» ԺԻՊԱԿ, Ե., 1999, էջ 25:

³ Տե՛ս ԳԼԽ սույն նիստի արձանագրությունն ամբողջությամբ հասանելի է՝ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱՎԱ), ֆ. 207, ց. 62, գ. 13:

նախագահի պաշտոնից և կուսակցության վարչության անդամությունից՝ դրանք համարելով քաղաքական տեսակետից անհամատեղելի, սակայն պահպանեց ՀՀԾ գաղափարակրի և կուսակցության անդամի կարգավիճակը²: Հաղթանակ տանելով՝ Լ.Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, որ Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնում իր գործունեությունը միտված է լինելու համաժողովրդական Սահմանադրության ընդունման ու օրենքների գերակայության, գործադիր, օրենսդիր և դատական մարմինների տարանջատման, հասարակական կյանքի ապակենտրոնացման, բազմակուսակցական համակարգի հաստատմանն ու իրագործմանը:

Այսպիսով, բազմակուսակցական համակարգի սաղմերի ներդրմանը, դրա փաստացի հաստատմանը և կիրառմանը, բնականաբար, պետք է հետևեր նաև իրավական ամրագրումը: Հաշվի առնելով Հայաստանի ինքնատիպ դրությունը, երբ իշխանության էին եկել անկախության կողմնակիցները, մինչդեռ պետությունը շարունակում էր մնալ ԽՍՀՄ կազմում՝ իրավական այդ ամրագրումը պիտի կատարվեր միայն բազմակուսակցական համակարգի փաստացի հաստատումից հետո: Նմանօրինակ իրավիճակում լիովին օրինաչափ էր, երբ միակուսակցական համակարգին կտրականապես ընդդիմացող տարամետ գաղափարախոսություններով պատգամավորները, պետք է թափ հաղորդեին բազմակուսակցական համակարգի սահմանման իրավական ասպեկտների սահմանման գործընթացին: Հենց համանման աշխատանքի արդյունքն էլ դարձավ 1991 թ. փետրվարի 26-ին ընդունված **«Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը**, որն ամրագրում էր քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման և գործունեության հիմնադրույթները, հիմնադրումն ու գրանցումը, նրանց ֆինանսական գործունեության նկատմամբ սահմանվում էր պետական վերահսկողություն, կուսակցությանը ներկայացվում իր ֆինանսական գործունեության մասին տարեկան հաշվետվություն ներկայացնելու պահանջ, ինչպես հասարակական-քաղա-

¹Տե՛ս ԳԽ նախագահի ընտրության արդյունքների առթիվ կազմված թիվ 4 արձանագրությունն ու առնչվող մյուս տեղեկատվությունը համապարփակորեն հասանելի են՝ ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 64, գ. 66:

² Տե՛ս **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 139:

քական կազմակերպությունների գործունեության կասեցման և արգելման հետ կապված հարաբերությունները¹:

Վերոնշյալ օրենքի ամրագրումից շատ չանցած տրվեց փաստացի գործունեություն իրականացնող քաղաքական կուսակցությունների իրավական գրանցման գործընթացի մեկնարկը: «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքի կարևոր հետևանքներից մեկն այն է, որ դրա ընդունմամբ հնարավորություն տրվեց երկար ընդմիջումից հետո **հայրենիքում ազատ քաղաքական գործունեություն ծավալել ազգային-ավանդական կուսակցություններին**² Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությանը, Ռամկավար Ազատական և Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցություններին: Այս կուսակցությունների վերահաստատումը մեծապես նպաստեց քաղաքական կյանքի աշխուժացմանը Հայաստանում:

¹ Տե՛ս **Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու** (1990-1995), էջ 115-118: Համաձայն **«Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի**³ հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գրանցման դեպքում սահմանվում էր պետական տուրք 5 հազար ռուբլու չափով, որը գանձելու էր արդարադատության նախարարությունը դրական որոշումն ընդունելուց հետո, սակայն տվյալ օրենքի որևիցե տարրի խախտում թույլ տված կազմակերպությունը չէր գրանցվելու մինչև խախտման վերացումը: Օրենքի ընդունման մասին ՀՀ ԳԽ-ի որոշումն ուժի մեջ էր մտնում հրապարակման պահից՝ 1991 թ. ապրիլի 2-ից: Ընդամենը բաղկացած լինելով թվով ութը հոդվածից՝ օրենքը բազմակողմնակիորեն սահմանում էր պետություն մեջ քաղաքական գործունեություն ծավալող հասարա-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության շրջագիծը: Ամրագրվում էր, որ հասարա-քաղաքական կազմակերպությունը կամավոր սկզբունքով միավորված, ընտրական ցենզ ունեցող ՀՀ քաղաքացիների ծրագիր և կանոնադրություն մշակված խումբն է: Ուշագրավ է նաև այն պնդումը, ըստ որի՝ պետական իշխանության մարմինների ձևավորման և գործառնության մասնակցելու իրավունքը պատկանում էր միայն համանման միավորումներին: Օրենքում նաև հստակ ամրագրված էր այն քաղաքացիների մասին, որոնք չէին կարող որևէ կերպ լինել հասարա-քաղաքական կազմակերպության անդամ (ՀՀ արդարադատության ու ներքին գործերի նախարարության, դատախազության, դատական մարմինների աշխատակիցներ և բանակում ծառայողներ): Ակնառու է նաև այն, որ «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը հասարա-քաղաքական կազմակերպություններին արգելում էր՝ **դեկավարվել** ՀՀ տարածքից դուրս գործող կազմակերպությունների ու պետական մարմինների կողմից, **ֆինանսավորվել** ՀՀ տարածքից դուրս գտնվող աղբյուրներից, **հիմնադրել** կազմակերպական կառույցներ ՀՀ պետական մարմիններում, ձեռնարկություններում, կազմակերպություններում և ուսումնական հաստատություններում, **իրագործել** ՀՀ իշխանության, պետական և քաղաքական կարգի բռնի փոփոխություն կամ քաղաքացիների ու կազմակերպությունների դեմ ուղղված բռնի գործողություն, **համագործակցել** բռնություն կիրառող կազմակերպությունների հետ, **հրահրել** թշնամանք ազգային, ռասայական, կրոնական ու սոցիալական խմբերի միջև:

Այս ամենի ապացույցն է նաև այն, որ 1991 թ.-ին ՀՀ-ում պաշտոնապես գրանցվել ու քաղաքական գործունեություն են ծավալել մոտ 22 քաղաքական կազմակերպություն, որոնց թվում էին ՀՀԾ-ն, ԱԻՄ-ը, ՀՀԿ-ն, ՀՔԴՄ-ն, ՀՅԴ-ն, ՀԴԿ-ն, ՀՌԱԿ-ը և այլն¹: Այստեղ պետք է արձանագրել, որ այլևս անշրջելի էր նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական համակարգում բազմակուսակցության և բազմակարծության սկզբունքների հաստատումը:

Հատկանշական ենք համարում նաև նշել այն, որ չպետք է պնդել, թե ի հայտ եկած բոլոր կուսակցություններն ակտիվ քաղաքական պայքարի մեջ են եղել: Ինչպես ժողովրդավարական բազմաթիվ պետություններում, այնպես էլ Հայաստանում քաղաքական մրցապայքարն ընթանում էր բազմաթիվ կուսակցություններից միայն մի քանիսի միջև, որոնք որևէ ձևով կարողանում էին ազդել քաղաքական կյանքի վրա և մրցակցել: Սակայն այս ամենով հանդերձ, կարծում ենք, **բազմակուսակցության իրավական հաստատման օրինաչափ հանգուցակետը դարձավ խոշոր կուսակցությունների տրոհումը:** Հայաստանի երրորդ հանրապետության գոյության առաջին հնգամյակին այդպես էլ չհաջողվեց ստեղծել գաղափարապես ամուր քաղաքական կազմակերպություն, որը կարողանար խուսափել լրջագույն պառակտումներից: Հենց այս ամենի արդյունքում էր, որ տրոհումներից չխուսափեցին ՀՀԾ-ն, ԱԻՄ-ը, ՀԿԿ-ն, ՀՌԱԿ-ը և այլն: Օրինակ, ՀՀԾ-ի ներսում առաջացած ռազմավարական բնույթի տարաձայնությունները հանգեցրին նրա պառակտմանը և նոր կուսակցության առաջացմանը: ՀՀԾ-ից անջատվեցին Ազգային ժողովրդավարական միությունը (ԱԺՄ), որի ղեկավարումը ստանձնեց Վազգեն Մանուկյանը, «Ժողովրդավարական հայրենիք» և այլ կուսակցական կազմակերպություններ: 1990 թ.-ին ՀՌԱԿ-ից դուրս եկան մի շարք համախոհներ, որոնք ստեղծեցին Ռամկավար-ազատական (լիբերալ-դեմոկրատական) և Ժողովրդական կուսակցությունները: «Առաքելություն» կուսակցությունը

¹ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Ե., 2009, էջ 62:

ստեղծվեց «Ղարաբաղ» կոմիտեի Գյումրիի կազմակերպությունների գործիչների կողմից¹:

1991 թ. փետրվարի 26-ին ընդունելով «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքը՝ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը Հայաստանում հաստատեց բազմակուսակցական համակարգ, որի պայմաններում էլ քաղաքական ուժերը ձեռնամուխ եղան անկախության հիմնախնդրի քննությանն ու դրա իրագործման աշխատանքներին: Կարելի է համաձայնվել այն կարծիքի հետ, ըստ որի՝ բազմակուսակցականության սկզբնավորումը Հայաստանում ոչ միանշանակ է եղել, ինչն էլ թույլ է տալիս այն բաժանելու երկու փուլերի՝ 1990-94 թթ. և 1994թ.-ից հետո²: Առաջին փուլում միջկուսակցական պայքարը բավական ընդունված կանոնների համատեքստում էր ընթանում, իսկ 1994-ին ՀՅԴ-ի կասեցումից հետո այդ գործընթացը մուտք գործեց ճգնաժամային փուլ: Այլ կերպ ասած, կուսակցությունների միջև առաջացած հարաբերությունների լարվածությունը հնարավոր չէր հաղթահարել առանց արմատական լուծումների, ինչն էլ բացասական ազդեցությունը թողեց միջկուսակցական փոխվստահության վրա: Կարծում ենք բավական արժանահավատ է տեսակետը, ըստ որի՝ քաղաքական հետագա զարգացումները (հատկապես 1995-96 թթ. և 1998-99 թթ. ընտրական շրջանները) ցույց տվեցին, որ թե՛ իշխանական, թե՛ ընդդիմադիր կուսակցություններն առճակատումների հետևանքով միմյանց հյուժեցին՝ այրելով քաղաքական առողջ համակարգի կազմակերպման հավանականությունը: Հետևաբար, բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման ուշացմանը զգալիորեն խաթարեց ԼՂ հակամարտությունը և մասնավորապես Ադրբեյջանի հետ պատերազմը³:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի կարևորագույն արձանագրումն այն էր, որ կուսակ-

¹Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 263:

²Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 265:

³Տե՛ս Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Ե., 2006, էջ 150:

ցություններին անկաշկանդ գործելու հնարավորություն էր տալիս: Մեր համոզմամբ, այս փաստը կարևոր է նրա համար, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո նման վերափոխումը պետք է դիտարկել աննախադեպության համատեքստում, քանի որ քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը կարգավորող այդ օրենքը լիովին ամբողջատիրության դեմ էր: Եվ մեր համոզմամբ, լինելով ամբողջատիրական համակարգի դեմ և ժողովրդավարության գործառնության համար խիստ անհրաժեշտ տարր՝ քաղաքական կուսակցությունները նորանկախ Հայաստանում չկարողացան ինստիտուցիոնալ առումով դառնալ քաղաքական դաշտում հասարակության համար խիստ կարևորվող ինստիտուտներ, քանի որ ՀՀ քաղաքացիները գրեթե բնագդային անվստահություն էին տածում քաղաքական կուսակցությունների հանդեպ, ինչը գալիս էր խորհրդային վարչակարգում կենտկոմի հետ ունեցած իրենց փորձառությունից: Այս մասին բավական հիմնային կերպով անդրադարձել է ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի առաջին տեղակալ Ժիրայր Լիպարիտյանը՝ գրելով, որ քաղաքական կուսակցությունները հասարակությանը իրենց կարծիքը փոխելու առանձնապես շատ առիթ չեն տվել, ինչը պայմանավորված էր մասամբ անիրատես ակնկալությունների պատճառով, մասամբ էլ նոր քաղաքական կուսակցությունների ու դրանց ղեկավարների վարքի ու բարքի հանդեպ քաղաքացիների տածած հակակրանքի հետևանքով¹: Վերոնշյալ օրենքի և առհասարակ Հայաստանի Հանրապետությունում բազմակուսակցության համակարգի կայացման գործում նաև էական նշանակություն է տրվում այն հանգամանքին, որ համաձայն նոր օրենքի և Սահմանադրության մի շարք հոդվածների՝ քաղաքական կուսակցություններն ազատորեն հնարավորություն են ստանում մասնակցություն ունենալ օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների կազմման գործընթացին¹:

Բազմակարծությանն ու բազմակուսակցականությանն ուղղված բարեփոխումների թվում, բացի «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքից, պետությունը ձեռնամուխ եղավ

¹ Տե՛ս **Լիպարիտյան Ժ.**, Պետականության մարտահրավերները. Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, թարգմ. Հ. Հարությունյան, «Արմատ» ԺԻՊԱԿ, Ե., 1999, էջ 20

նաև հասարակության ժողովրդավարացմանը միտված օրենսդրական այլ հիմքերի ստեղծմանը ևս², որոնք ևս իրենց էական ազդեցությունն ունեցան նորանկախ հանրապետության հասարակական և քաղաքական կյանքում բազմակարծության և բազմակուսակցության սկզբունքների հաստատման ու տարածման գործընթացում: Համանման օրինակներից էին հանդիսանում դեռևս 1996թ. նոյեմբերի 1-ին ուժի մեջ մտած «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքը, որը որը ՀՀ քաղաքացիական հասարակության իրավական դաշտի կառուցման հիմք հանդիսացավ: «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքում ամրագրվեց բազմակուսակցությանն ուղղված այնպիսի կարևոր արձանագրում, համաձայն որի, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները հռչակվեցին իրավահավասար, իսկ նրանց ղեկավար մարմիններին պարտադրվեց գտնվել հանրապետության տարածքում³: Հենց այս օրենքով, պետք է փաստենք, որ ՀՀ-ում ամրապնդվեց բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման իրավական հիմքերը, որը բնականոն

¹ Տե՛ս **Քեռյան Գ.Մ.** Բազմակուսակցության հաստատումը Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-2000թթ. (պատմաքաղաքագիտական ակնարկ), էջ 54:

² Տե՛ս «ՀՀ-ում սեփականության մասին» (31.10.1990, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=67>), «Պետական գույքի մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) մասին» (10.02.1998, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=28458>), «Մամուլի և զանգվածների լրատվության մյուս միջոցների մասին» (16.10.1991, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=88>), «Խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» (06.07.1991, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=67169>) օրենքները:

³ Տե՛ս «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենք ընդունված 1991թ. փետրվարի 26-ին. -Եր.:Հայաստան. 1993, էջ 5-7:

«Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքի կարևորագույն արձանագրումներից մեկն այն էր, որ դրա ընդունմամբ պետության զարգացման անորոշությունները կանխելու նպատակով կուսակցությունների գործունեության վրա դրվեցին սահմանափակումներ: Մասնավորապես արգելվեց **ղեկավարվել** ՀՀ տարածքից դուրս գտնվող կազմակերպությունների և պետական մարմինների կողմից, ինչպես նաև մտնել տվյալ կազմակերպությունների կազմակերպական կառուցվածքի մեջ, **ձեռնարկել** ՀՀ իշխանության պետական և քաղաքական կարգի բռնի փոփոխություն, քաղաքացիների ու կազմակերպությունների դեմ ուղղված բռնի գործողություններ, ինչպես նաև հանդես գալ նման կոչերով և **համագործակցել** բռնություն իրականացնող կազմակերպությունների հետ, **ստանալ** նյութական և ֆինանսական օժանդակություն ՀՀ տարածքից դուրս գտնվող ցանկացած աղբյուրներից, ՀՀ պետական մարմիններից և պետական հաստատություններից՝ բացառությամբ օրենքով սահմանված դեպքերի, **տիրապետել** ֆինանսական և տնտեսական գործունեություն իրականացնող օբյեկտներ՝ բացառությամբ սույն օրենքով նախատեսված դեպքերի:

կերպով զարգացավ և համակարգվեց նաև ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից **2002թ. ընդունված «Կուսակցությունների մասին» օրենքով**¹: Ինչ վերաբերում է քաղաքական համակարգի փոփոխությանը, ապա կարող ենք ընդհանրացնել, որ անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական համակարգը առանձնապես չէր տարբերվում արևմտյան զարգացող քաղաքական համակարգերից՝ մշակված ժողովրդավարական և օրենսդրական մեխանիզմներով, սակայն որակական իմաստով ՀՀ քաղաքական կուսակցությունները և կազմակերպությունները ներքաղաքական կյանքի կազմակերպման ու կարգավորման գործում դեռևս չէին կատարում այնպիսի կարևոր դերը, ինչպես արևմտյան ժողովրդավարություններում: Մեր կարծիքով, պատճառն այն էր, որ հասարակական լայն զանգվածները իրենց շահերի և արժեհամակարգային կողմնորոշումների պաշտպանությունը այդ կառույցների մեջ չէին տեսնում, որն էլ հանգեցում էր հասարակության կուսակցական կառույցների հետ ամուր կապերի բացակայությանը: Հետազոտության հետագա հատվածներում կտեսնենք, որ հասարակական մասշտաբում գաղափարական խոր արմատներ չունենալու արդյունքում բավական հաճախ քաղաքականա կուսակցությունները քաղաքական մրցապայքարից հեռանում են իրենց լիդերի ձախողմանը զուգահեռ:

Այսպիսով, ներկայացնելով դեռևս ԽՍՀՄ փլուզման վերջին տարիներին խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցած այլախոհական-անկախական տրամադրությունները, Հայաստանի երրորդ Հանրապետության

¹ Տե՛ս «Կուսակցությունների մասին օրենքը».- Եր.: Պաշտոնական տեղեկագիր, 2005, էջ 52: Եթե 1991թ.-ի օրենքը իր թվով ութ հոդվածներով նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում պետության ներսում ժողովրդավարական արժեքների ինստիտուցիոնալ ձևավորման համար, ապա 2002թ.-ի «Կուսակցությունների մասին օրենքը» իր թվով երեսուներեք հոդվածով դասակարգում էր կուսակցությունների գործունեությունը: Այն նպատակամղված էր հստակեցնել քաղաքական կուսակցությունների ինստիտուցիոնալացման ուղին ամրապնդելով ներկայացուցչական ժողովրդավարության և բազմազանության սկզբունքները: Օրինակ համաձայն վերոնշյալ օրենքի «Յուրաքանչյուր քաղաքացի իրավունք ունի այլ քաղաքացիների հետ կուսակցություններ ստեղծելու և դրանց անդամագրվելու՝ նրանց ծրագրերը և կանոնադրությունները ընդունելու և ճանաչելու պայմանով, միննույն ժամանակ, կուսակցությունից ազատորեն դուրս գալու միջոցով»: Կուսակցական համակարգի ինստիտուցիոնալ գործունեության իմաստով կարևոր են նաև կուսակցությունների ստեղծման (հոդ. 11-14), ներքին կառուցվածքի (հոդ.15-19), իրավունքների և պարտականությունների (հոդ.20-25) սկզբունքները:

անկախության առաջին մի քանի տարիներին տեղի ունեցած ժողովրդավարական բարեփոխումները և օրենսդրական մի շարք մեխանիզմների ներդրումը՝ կարծում ենք, որ պետական բարեփոխումների և կենսական քաղաքական մրցապայքար հաստատելու համար խիստ անհրաժեշտ քաղաքական կուսակցությունների վերաբերյալ քաղաքական համակարգի գործունեության տրամաբանական փոփոխությունը, մի շարք օրենքների ստեղծումն ու լրամշակումը հիմք հանդիսացան հանրապետությունում բազմակարծության և բազմակուսակցական համամակարգի ձևավորման: Արդյունքում հենց այս ամենի շնորհիվ էր, որ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում թույլատրվեցին քաղաքական կուսակցությունների քաղաքական ազատ գործունեությունը, որի անմիջական և բաղկացուցիչ մասն էին հանդիսանալու կուսակցական լիդերները:

Гарик Керян, Ваге Погосян, Процесс утверждения многопартийной системы и особенности институционализации партий в Республике Армения в 1990-2002 гг.- Представляя диссидентско-независимые настроения, имевшие место в Советской Армении в последние годы распада СССР, демократические реформы, имевшие место в первые годы независимости Третьей Республики Армения и введение ряда законодательных механизмов, мы считаем, что политические партии очень необходимы для установления государственных реформ и жизненно важной политической конкуренции. Логичное изменение политической системы, создание и изменение ряда законов явились основой для формирования плюрализма и многопартийности системы в республике. В результате именно благодаря всему этому в новой независимой Республике Армения была разрешена свободная политическая деятельность политических партий, непосредственным и неотъемлемым звеном которых должны были стать партийные лидеры.

Garik Keryan, Vahe Poghosyan, The process of establishing a multi-party system and the peculiarities of the institutionalization of parties in the Republic of Armenia in 1990-2002 - Representing the dissident-independent sentiments that took place in Soviet Armenia in the last years of the collapse of the USSR, the democratic reforms that took place in the early years of the independence

of the Third Republic of Armenia and the introduction of a number of legislative mechanisms, we believe that political parties are very necessary to establish state reforms and vital political competition. The logical change in the political system, the creation and change of a number of laws were the basis for the formation of pluralism and a multi-party system in the republic. As a result, it was thanks to all this that the free political activity of political parties was allowed in the newly independent Republic of Armenia, the direct and integral link of which was to be party leaders.

Ուղարկվել է խմբագրություն 20.12.2022թ.
Գրախոսվել է 12.01.2023թ.
Ստորագրվել է տպագրության 13.01.2023թ.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ 30-ԱՄՅԱԿԸ.
ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՏԵՍԱՆԵԼԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ**

ԷՐԻԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր – տնտեսական, ռազմավարական, համագործակցություն, դիրքորոշում, շահագրգռված, պատերազմ, իրողություն, հարաբերություններ, զարգացում

Միջազգային հարաբերությունների ձևավորվող բազմաբևեռ համակարգում Ռուսաստանը խաղում է առաջատար և հաճախ որոշիչ դերերից մեկը: Սա նոր հեռանկարներ է բացում ռուս-հայկական ռազմավարական-դաշնակցային հարաբերությունների ամրապնդման և հետագա զարգացման համար: Այդ հարաբերությունների հուսալի հիմքը եղել և շարունակում է մնալ Ռուսաստանի և Հաստատանի միջև ստորագրված՝ 1997թ. օգոստոսի 29-ի Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին պայմանագիրը:

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման 30-ամյակին: Այս հիշարժան տարեթիվը մեր երկրները նշում են երկկողմ հարաբերությունների բարձր մակարդակի պայմաններում, լի վճռականությամբ՝ դրան էլ ավելի ամրապնդելու, խորացնելու զարգացման միտումները:

Ռուսաստանի հետ առաջին հերթին տնտեսական հարաբերություններն են իրական հնարավորություններ ընձեռում լուծելու խախտված առևտրային հաշվեկշիռը, տնտեսության կառուցվածքային անհավասարակշռությունը և մի շարք այլ խնդիրներ, ինչին ուղղակիորեն նպաստում են ավելի էժան էներգառեսուրսներն ու Հայաստանի արտադրանքի նկատմամբ իրական պահանջարկը: Էներգակիրների, ինչպես նաև Հայաստանի ռազմավարական նշանակության արտադրանքի գների առու-

մով ընտրության առավել լայն հնարավորություններ ընձեռում է առաջին հերթին ԵԱՏՄ-ի առաջատարը՝ Ռուսաստանի Դաշնությունը: Կանխատեսվում է, որ 2024 թվականին արտահանումը Ռուսաստան կգերազանցի 1 մլրդ դոլլարը, իսկ ներմուծումը կկազմի շուրջ 2 մլրդ դոլլար: Այսպիսի հեռանկարները կանխատեսվում են՝ ելնելով այն դրույթներից, ինչպիսիք են այն իրողությունները, որ օրինակ, Հայաստանից Ռուսաստան արտահանումը 2015-2021թթ. աճել է 2,8 անգամ: Դա ցույց է տալիս, որ ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատանքային ռեսուրսների ազատ տեղաշարժը, մաքսատուրքերի վերացումը ԵԱՏՄ-ում շատ ավելի մեծ դեր են խաղում, քան ընդհանուր սահմանների բացակայությունը: Մեզ անհրաժեշտ է ունենալ Ռուսաստանի հետ շուկայական և դաշնակցային հարաբերությունների օպտիմալ համադրություն, քանի որ չափազանց մեծ կարևորություն ունեն ներդրումների համար էներգետիկ ռեսուրսների ողջամիտ գները:

Հայաստանի առանցքային նպատակը ապրանքների ու ծառայությունների արտահանման՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ 50 % հարաբերակցության հասնելն է, որտեղ պետք է գերակայի պատրաստի արտադրանքը: Հակառակ դեպքում փոքր տնտեսություն ունեցող երկրում էական զարգացում լինել չի կարող, քանի որ փոքր տնտեսությամբ երկրի համար ներքին շուկան շատ սահմանափակ է: Հայաստանի պատրաստի արտադրանքի արտահանման աճի մեջ հիմնական դերը խաղում է ռուսական շուկան: Գոյություն ունեն դեպի Ռուսաստան արտահանման զգալի աճի գրավականներ: ԵԱՏՄ անդամ երկրների քաղաքացիները ազատ տեղաշարժի հնարավորություն ունեն: Ռուսաստանի քաղաքացիները հնարավորություն ունեն ներպետական անձնագրերով Հայաստան այցելել: Վերջին երեք տարիներին Հայաստանի տնտեսությունում կատարված ուղղակի ներդրումների 51 %-ը բաժին է ընկնում Ռուսաստանին¹:

Ինչ վերաբերում է երկու երկրների միջև ռազմական համագործակցությանը և դրանց առանցքային ոլորտներին, ապա միանշանակ պետք է

¹ “World Economic Outlook Database, April 2021”. World Economic Outlook. International Monetary Fund. April 2021.5 Retrieved 7 April 2021. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/April>

նշել, որ Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև համագործակցության կարևոր ուղղություն են բազմակողմ ձևաչափերը՝ ՀԱՊԿ-ի օրինակով: Բավական է նշել երկրների միջև մի քանի պայմանագրերի և համաձայնագրերի կետեր, որոնք կհիմնավորեն նրանց միջև ռազմադիվանագիտական ոլորտում առկա ջերմ հարաբերությունների խորացմանն ուղղված նկրտումները.

- «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» պայմանագիր (1997թ. Օգոստոսի 29)

- Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև XXI դար ուղղված դաշնակցային փոխգործակցության մասին հռչակագիր (2000թ. սեպտեմբերի 26)

- «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին» պայմանագիր (1995թ. մարտի 16)

- «Հավաքական անվտանգության կովկասյան տարածաշրջանում հակաօդային պաշտպանության միավորված տարածաշրջանային համակարգ ստեղծելու մասին» համաձայնագիր (2015թ. դեկտեմբերի 23)¹:

Ռուսաստանը գնահատում է Հայաստանը որպես հուսալի գործընկեր և դաշնակից հարավային Կովկասում, իսկ Հայաստանը Ռուսաստանը դիտում է որպես անվտանգության երաշխավոր: Երկու երկրների դիրքորոշումները համընկնում են կամ մոտ են առանցքային միջազգային հարցերի գերակշիռ մասի դեպքում, իսկ Հայաստանի համագործակցությունը ՀԱՊԿ-ի ձևաչափով երկրի ազգային անվտանգության էական տարրն է: Ի սկզբանե ՀԱՊԿ-ը դիտվում էր ԱՊՀ-ի ռազմաքաղաքական ինտեգրման բաղկացուցիչ մաս: 2011թ. հոկտեմբերին ԱՊՀ մասնակից պետությունները, այդ թվում՝ Ռուսաստանը և Հայաստանը, ստորագրեցին համաձայնագիր ազատ առևտրի գոտու ստեղծման մասին, որով տվյալ միջազգային կազմակերպության ինտեգրացիոն գործընթացների փուլը ևս մեկ մակարդակով բարձրացավ:

¹ «Համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև - Հավաքական անվտանգության կովկասյան տարածաշրջանում հակաօդային պաշտպանության միավորված տարածաշրջանային համակարգ ստեղծելու մասին», <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=115436>

2015թ. մայիսի 19-ին ՌԴ-ի և ՀՀ-ի կառավարությունների միջև ստորագրված համաձայնագրով ստեղծվեց Ռուս-հայկական մարդասիրական արձագանքման կենտրոնը, որը նպատակաուղղված է եղել ՀԱՊԿ-ի պատասխանատվության տակ գտնվող տարածքների, տվյալ դեպքում՝ ՀՀ-ի բնակչության անվտանգության ապահովման բարձրացմանը¹:

Ռուս և հայ ժողովուրդների մշակութային-հոգևոր մտերմությունը կարևոր հիմք է ստեղծում երկու երկրների դաշնակցային հարաբերությունների համար, իսկ անվտանգության ոլորտում համընկնող շահերը փոխշահավետ համագործակցության հնարավորություն են տալիս:

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի համագործակցության ամրապնդումը դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո սկսվեց հայոց պատմության այնպիսի դժվար էջից, ինչպիսին էր 1988-1994թթ. առաջին Ղարաբաղյան պատերազմը, որի ընթացքում հայ-ռուսական հարաբերությունները լուրջ փորձությունների ենթարկվեցին: Մյուս կողմից 1991 թվականին ԽՍՀՄ-ի փլուզման հետևանքով տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները հանգեցրին ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիայի կողմից իր ռազմական դոկտրինը վերանայելուն և այն նախկին ԽՍՀՄ-ի հարավային շրջաններում և Բալկաններում նեոթուրանական նպատակներին հարմարեցնելուն: Թուրքիան սկզբնական շրջանում չեզոք դիրք է բռնել, սակայն 1992-ից սկսեց ուղղակի աջակցություն տրամադրել Ադրբեջանին ռազմական տեխնիկայի և մասնագետների տեսքով, նույնիսկ ԱՄՆ արտադրությանը պատկանող զենքերով, որոնք Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ հայկական զինված ուժերի հարձակումների արդյունքում առգրավվեցին մեր կողմից, ինչը սկանդալային իրադրություն ստեղծեց, որի հետևանքով Ադրբեջանը որոշակի պատժամիջոցների տակ ընկավ: ՌԴ-ն այդ ընթացքում ջանքեր էր գործադրում Թուրքիայի միջամտությունը կանխելու և վերջինիս՝ տարածաշրջան մուտքը կանխարգելե-

¹ Ռուս-հայկական մարդասիրական արձագանքման կենտրոնի կայք, <https://www.rachr.ru/am/about/>

լու նպատակով: Մոսկվայի նախագգուշացումը դարաբաղյան առճակատման գոտում Թուրքիայի կողմից հնարավոր ռազմական գործողության վերաբերյալ բխում էր Ռուսաստանի դեկլարության ցանկությունից՝ կանխելու Հարավային Կովկասում ուժերի հավասարակշռության կտրուկ փոփոխությունը և Ռուսաստանի ազգային անվտանգությանն սպառնացող նոր վտանգները¹:

Ինչպես նշում է ՌԴ ԱԳՆ ՄՊՄՀԻ-ի Միջազգային հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող Նիկոլայ Սիլանը, «Ժողովուրդների դաշինքին հղում անելը երբեմն ծառայում է որպես միջոց, որն օգտագործվում է քաղաքական գործիչների կողմից՝ ընդունված որոշումներից բխող պատասխանատվությունը նվազեցնելու համար, կարծես այն հաշվարկով, որ ինչ էլ լինի, «Ժողովուրդների միջև կապերը» ինչ-որ կերպ կաշխատեն և կփրկեն»²: Ռուսաստանը ելնում է նրանից, որ տարածաշրջանում պատերազմ այլևս չպիտի լինի: Ռուսաստանյան շուկան հսկայական դեր է խաղում Հայաստանի տնտեսական աճի գործում: Ներկրման փոխտեղման ռուսական ծրագրերը, որ մոտակա տարիներին շատ արդիական կլինեն, կարող են ընդգրկվել նաև Եվրասիական տնտեսական միության երկրները, ներառյալ Հայաստանը: Ռուսաստանը ուղղակիորեն շահագրգռված է, որ Հայաստանը չկորցնի իր բնակչությունը և ամրապնդի իր պետական ինստիտուտները: Երկու երկրների դաշինքը կարող է ծառայել այդ խնդրին:

ՀՀ-ի և ՌԴ-ի տնտեսական համագործակցության առավել ամուր հիմքեր դրվեցին 2001թ. սեպտեմբերի 15-ի «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև մինչև 2010թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության մասին» պայմանագրով ու «Հայաստանի ու Ռուսաստանի միջև մինչև 2010թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության» ծրագրով: 2013թ. Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև մինչև 2020 թվականը երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության ծրագրի իրականացման շրջանակներում ստորագրվեց 2014-

¹ «Интернационализация конфликта» // «Независимая газета», 23 мая 1992, № 97 (268), էջ 1-3:

² Հայաստան-Ռուսաստան. բարեկամություն, համագործակցություն և փոխադարձ օգնություն, էջ 33-34:

2017թթ. միջոցառումների ծրագիրը: Հետևյալ գործընթացների արդյունքում ներկայումս Հայաստանում գործում է ավելի քան 1400 ձեռնարկություն հայ-ռուսական համատեղ կամ միայն ռուսական կապիտալով, իսկ Հայ-ռուսական միջկառավարական հանձնաժողովի կայուն աշխատանքը վերջին ժամանակներում տնտեսական համագործակցության ուղղությամբ երկու երկրների առևտրատնտեսական կապերի հազեցվածության ցուցանիշ է դարձել: Հայաստանը պետք է օգտագործի բոլոր հնարավորությունները՝ հիմնելու ռուս-հայկական ձեռնարկություններ: Դրան կնպաստեն հանքային ապրանքների գների հավասարեցումը, Իրանի հետ ազատ առևտրի համաձայնագիրը: Հայաստանի և Ռուսաստանի գործարար հանրությունը կարող է աշխարհին ներկայացնել մրցունակ գիտական միտք և գիտահենք արտադրանք:

Միջազգային հանրային իրավունքի տեսանկյունից տարբեր միջազգային հարթակներում, մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայում Հայաստանը աջակցում է Ռուսաստանի Դաշնությանը: Օրինակ՝ 2014 թվականի մարտի 27-ին վերը նշված հարթակում Ղրիմում անցկացված հանրաքվեն չճանաչելու վերաբերյալ քվեարկության ժամանակ Հայաստանը դեմ քվեարկեց հանրաքվեն չճանաչելուն: Դրանով Հայաստանը աջակցեց Ռուսաստանին: Այնուհետև ևս 9 բանաձևեր ընդունվեցին հանրաքվեի չճանաչման վերաբերյալ, որոնցից բոլորին Հայաստանը նույնպես դեմ քվեարկեց:

Ռուսաստանում հայ համայնքը տարբեր գնահատականներով կազմում է ավելի քան 2 մլն մարդ, ինչը գրեթե համադրելի է Հայաստանի բնակչության թվին: Երբ բանախոսություններ են տեղի ունենում հայրենիք-սփյուռք հարաբերությունների մասին, Ռուսաստանում ապրող հայերի մասին խոսելիս ընդունված է հայտարարել, որ Ռուսաստանում ապրող հայ համայնքը ի տարբերություն այլ երկրներում ապրող հայ համայնքների անվանվում է «ներքին սփյուռք»: Շատ հայեր այժմ Ռուսաստանը համարում են իրենց երկրորդ հայրենիքը, ռուսերեն լեզուն չեն ընդունում որպես օտար լեզու, այնտեղ հայերի նկատմամբ խտրական վերաբերմունք չի ցուցաբերվում: Հայ-ռուսական հարաբերությունների սերտացումը և վատթարացումը անմիջականորեն և ուղղակիորեն ազդում է

նան Ռուսաստանում բնակվող հայերի վրա: Ի վերջո չմոռանանք, թե ինչ տեղի ունեցավ Ռուսաստանում ապրող վրացիների հետ 2008 թվականի ռուս-վրացական օգոստոսյան պատերազմից հետո. ռուսական իշխանությունը միջոցներ ձեռնարկեց, որպեսզի իր տարածքում ապրող վրացիները զանգվածաբար լքեն Ռուսաստանը: Չնայած երբեմն տեղի ունեցող հայ-ռուսական հարաբերությունների սրացում տեղի է ունենում, Հայաստանում և այլ երկրներում բնակվող ազգությամբ որոշ հայեր հայտարարում են, որ Հայաստանը պետք է խզի իր բոլոր տեսակի հարաբերությունները Ռուսաստանի Դաշնության հետ, պետք է դուրս գա այն բոլոր կազմակերպություններից, որտեղ Ռուսաստանը մեծ ազդեցություն ունի, որպեսզի հնարավոր բոլոր կապի միջոցները վերանան: Բարեբախտաբար հայկական իշխանությունները նորագույն պատմության ընթացքում Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները խզելու որևէ էական քայլ չեն ձեռնարկել, քանի որ երկու երկրները թե պատմական, թե քաղաքական տեսանկյունից կապված են իրար բազմաթիվ թելերով: Այդ դեպքում նան հարց է առաջանում. եթե Հայաստանը դուրս է գալիս այնպիսի կազմակերպություններից, որտեղ Ռուսաստանը ունի մեծ ազդեցություն, ապա դեպի ուր է գնալու, դեպի որ կազմակերպությունները: Հատկանշական է բերել համապատասխան օրինակը. երբ օազիս փնտրող բնակիչները մինչև վստահ չեն լինում, որ մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այլ օազիսում ջուր չկա, դուրս չեն գալիս իրենց օազիսից և անապատով չեն գնում դեպի մյուսը:

Ընդհակառակը, վերջին շրջանում հայ-ռուսական հարաբերությունները նոր մակարդակի են հասնում: Եթե նախկինում երկու երկրների միջև հարաբերությունները զարգանում էին որոշակի օրինաչափությամբ, ապա վերջին 2 տարիների ընթացքում դրանք դարձել են աննախադեպ. սկսած 2021-ի հոկտեմբերին Երևանում անցկացված 8-րդ տնտեսական ֆորումից և վերջացրած վերջերս Վլադիվոստոկում տեղի ունեցած Արևելյան տնտեսական յոթերորդ ֆորումով, որի ժամանակ հայ-ռուսական ան-

նախադեպ սերտացման մասին խոսեցին Հայաստանի և Ռուսաստանի ղեկավարները¹:

Երկրների միջև գնալով սերտացող հարաբերությունների և դրանց տեսանելի հեռանկարների մասին առավել հստակ պատկերացում կազմելու համար ստորև կնշվեն մի քանի փաստեր, որոնք բազմիցս քննարկումների տեղիք են տվել և հիմա էլ են քննարկվում հայկական և ռուսական լրատվամիջոցներում (և ոչ միայն)։

- պղնձաձուլարանի կառուցում. Հայաստանի վարչապետի հետ հանդիպման ժամանակ Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի 60%-ի բաժնետեր «Գեոպրոմայնինգ» ընկերության ղեկավար Ռ. Տրոցենկոն հայտարարել է, որ նպատակ ունի առաջիկա տարիներին Հայաստանում սկսել նոր պղնձաձուլարանի կառուցումը, ինչի շնորհիվ հնարավորություն կընձեռվի վերամշակել արտադրանքը, կառուցել նոր արտադրամասեր, որպեսզի Հայաստանն արտադրի պղինձ, այլ ոչ թե խտանյութ։ Նշենք, որ խտանյութը արտահանելիս արտաքին շուկայում այն վաճառվում է մի քանի անգամ ավելի էժան գնով, քան երբ պղնձաձուլարանում վերամշակվելուց հետո է արտահանվում²:

- նոր աէկ-ի ստեղծում. Հայաստանի կողմից արվել է առաջարկ նոր ատոմային էլեկտրակայանի ստեղծման վերաբերյալ։ Այն պղնձաձուլարանի կառուցման ընդհանուր ծրագրի մի մասն է կազմում։ Ատոմակայանը լիարժեք մասնավոր չի լինելու ըստ պայմանավորվածության, դրանում պետք է ակտիվ մասնակցություն ունենա նաև ՀՀ կառավարությունը։ Համաձայնության արդյունքում նախատեսվել է, որ ատոմային էլե-

¹ «Մենք ունենք լավ նորություններ». Նիկոլ Փաշինյանի ելույթն Արևելյան տնտեսական ֆորումի ժամանակ, <https://www.youtube.com/watch?v=gtUAQkLIbyg>.

² Մինչև 2025 թվականը նախատեսվում է սկսել նոր պղնձաձուլարանի շինարարությունը, <https://www.1lurer.am/hy/2021/10/06/%D5%84%D5%AB%D5%B6%D5%B9%D6%87-2025-%D5%A9%D5%BE%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%A8-%D5%B6%D5%A1%D5%AD%D5%A1%D5%BF%D5%A5%D5%BD%D5%BE%D5%B8%D6%82%D5%B4-%D5%A7-%D5%B6%D5%B8%D6%80-%D5%BA%D5%B2%D5%B6%D5%B1%D5%A1%D5%B1%D5%B8%D6%82%D5%AC%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%B6%D5%AB-%D5%B7%D5%AB%D5%B6%D5%A1%D6%80%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%A8-%D5%BD%D5%AF%D5%BD%D5%A5%D5%AC-%D5%93%D5%A1%D5%B7%D5%AB%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B6/571388> .

կետրակայանը պետք է արդիկանացված և արդեն իսկ գործարկված լինի 2025 թվականի հունիսի դրությամբ¹:

- 1 մլրդ դոլլարի ներդրում. դեռևս 2021 թվականի հոկտեմբեր ամսին Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսական զարգացման փոխնախարար Դմիտրի Վոլվաչի խոսքով Ռուսաստանը նախատեսում է մոտ ապագայում 1 մլրդ դոլլարի ներդրում կատարել Հայաստանի տնտեսության մեջ և որպես հիմք է հանդիսացել հայ-ռուսական առևտրաշրջանառության ծավալների վերականգնումը նախապատերազմյան դրության: Չնայած 2022 թվականի փետրվարից Ռուսաստանը գտնվում է պատերազմի մեջ, և նախատեսված ներդրումները որոշակիորեն հետաձգվում են, այնուամենայնիվ, ՌԴ-ն չի հրաժարվել իր ծրագրերից և ռազմական գործողությունների ավարտից հետո անշուշտ նախաձեռնությունները կիրագործվեն²:

- Մետրոպոլիտենի համար նոր ռելսերի ձեռքբերում. ուսումնասիրելով դրսի շուկան (քանի որ ՀՀ տարածքում ռելսեր չեն արտադրվում)՝ պարզվել է, որ մետրոպոլիտենի մետրոների համար նախատեսված այս տեսակի ռելսերի արժեքը ոչ պակաս է 37.000 դրամից 1 մետրի համար, միաժամանակ, այնինչ «Հարավկովկասյան երկաթուղի» ՓԲԸ-ի կողմից առաջարկվել է p-50 տեսակի 4300 մ խմբաքանակի ռելսերի մատակարարման անհամեմատ ցածր գին՝ 141 միլիոն դրամ: Բացի այդ, ընկերությունն առաջարկել է մատակարարումն իրականացնել անհամեմատ սեղմ ժամկետներում՝ մինչև 45 օրվա ընթացքում³:

Հայաստանում ընթանում է սուր բանավեճ Ռուսաստանի հետ ռազմավարական հարաբերությունները զարգացնելու կողմնակիցների և հակառակորդների միջև: Այս աշխույժ և երբեմն սուր բանավեճը առայժմ չի խանգարում, որպեսզի Հայաստանի Հանրապետությունը կառուցողական և ակտիվ մասնակցություն ունենա այն տնտեսական, քաղաքական և այլ

¹ «Գեոպրոմայնինգը» պոնձաձուլարանի ու նոր ԱԷԿ կառուցելու առաջարկ է արել, https://www.youtube.com/watch?v=GnO2q_5czVM

² Ռուսաստանը չի նախատեսում կրճատել ներդրումները Հայաստանում և ակնկալում է ավելի քան \$1 միլիարդ ներդնել նախագծերում, <https://tass.ru/ekonomika/12699049>

³ Երևանի մետրոյի ռելսերը մաշված են, անհապաղ փոխարինման ենթակա. Կառավարությունը 141 մլն դրամ հատկացրեց դրանց գնման համար, <https://www.armtimes.com/hy/article/224595> .

բնույթի գործընթացներին, որտեղ առաջատարը Ռուսաստանի Դաշնությունն է: Ըստ ամենայնի՝ հայ-ռուսական տնտեսական, քաղաքական և ռազմաքաղաքական հարաբերությունները այսօր էլ ունեն զարգացման մեծ ներուժ, որոնք հարկ է վեր հանել, գնահատել և գործարկել:

Эрик Акопян, 30-летие установления дипломатических отношений между Арменией и Россией. достижения и видимые перспективы - В складывающейся многополярной системе международных отношений Россия играет одну из ведущих и зачастую решающих ролей. Это открывает новые перспективы для укрепления и дальнейшего развития российско-армянских отношений стратегического союзничества. Надежной основой этих отношений было и остается соглашение, подписанное между Россией и Эстонией в 1997 году. 29 августа Соглашение о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи.

Статья посвящена 30-летию установления дипломатических отношений между Республикой Армения и Российской Федерацией. Этот знаменательный год наши страны отмечают в условиях высокого уровня двусторонних отношений, полных решимости к дальнейшему укреплению и углублению тенденций развития.

В Армении идет острая дискуссия между сторонниками и противниками развития стратегических отношений с Россией. Эта оживленная, а порой и острая дискуссия не мешает Республике Армения принимать конструктивное и активное участие в экономических, политических и других процессах, в которых Российская Федерация является лидером. Судя по всему, армяно-российские экономические, политические и военно-политические отношения имеют еще большой потенциал для развития, который следует выделить, оценить и реализовать.

Erik Hakobyan, 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations between Armenia and Russia. achievements and visible prospects - In the developing multipolar system of international relations, Russia plays one of the leading and often decisive roles. This opens up new prospects for the strength-

ening and further development of Russian-Armenian strategic alliance relations. The reliable basis of these relations was and continues to be the agreement signed between Russia and Estonia in 1997. August 29 Agreement on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance.

The article is dedicated to the 30th anniversary of the establishment of diplomatic relations between the Republic of Armenia and the Russian Federation. Our countries celebrate this memorable year in conditions of a high level of bilateral relations, full of determination to further strengthen and deepen the development trends.

A sharp debate is going on in Armenia between supporters and opponents of developing strategic relations with Russia. This lively and sometimes sharp debate does not prevent the Republic of Armenia from taking a constructive and active part in the economic, political and other processes in which the Russian Federation is the leader. According to everything, the Armenian-Russian economic, political and military-political relations still have a great potential for development, which should be highlighted, evaluated and implemented.

Ուղարկվել է խմբագրություն 15.12.2022թ.

Գրախոսվել է 21.12.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 25.12.2022թ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ 2022 Թ. ԱՄՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ

Ուկրաինական ճգնաժամը և նոր սառը պատերազմը Ռուսաստանի և հավաքական Արևմուտքի միջև նշանավորվում է նաև մերձավորարևելյան և հարավկովկասյան երկրների «բարեկամության» համար սուր պայքարով: Այստեղ կա երկու կարևոր հանգամանք: Այս տարածաշրջանի պետությունները չեն միացել ՌԴ դեմ պատժամիջոցներին և կարող են մեղմել պատժամիջոցների հետևանքները, շարունակելով տնտեսական հարաբերությունները ռուսական ընկերությունների հետ: Մյուս կողմից էլ Ադրբեյջանը և արաբական երկրները նաև նավթի ու գազի խոշոր արտահանողներ են և կարող են փրկել Արևմուտքը ռուսական էներգակիրների մատակարարման դադարեցման աղետալի հետևանքներից: Տարածաշրջանը գերկարևոր է և՛ Ռուսաստանի, և՛ Արևմուտքի համար: Այս հանգամանքներով է պայմանավորված պայքարը տարածաշրջանի «բարեկամության» համար:

Հայաստանի մեղիա դաշտում, հետազոտական կենտրոններում և քաղաքագիտական քննարկումներում արդեն տևական ժամանակ ընթանում է ԱՄՆ արտաքին քաղաքականության մեջ հարավկովկասյան տարածաշրջանի, մասնավորապես նաև Հայաստանի կարևորության մասին դիսկուսը: Կա տեսակետ, որ ամերիկյան պետությունն այստեղ շահեր չունի: Կա և հակառակ տեսակետը: Իսկ իրականում ինչպիսին են քաղաքական զարգացումները, ինչ գործոններ են ազդում դրանց ընթացքի վրա:

Առաջին հերթին պետք է նկատի ունենալ, որ հետխորհրդային պետություններում շարունակվում է քաղաքական համակարգերի կերպափոխման գործընթացը: Այնտեղ տեղի ունեցող բարդ ներքին գործընթաց-

ները կապված են նաև արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների վերանայման հետ: Դա հիմնականում վերաբերում է ինչպես ընդհանուր առմամբ Այսրկովկասի տարածաշրջանին, այնպես էլ Հայաստանին: Այստեղի բոլոր երեք պետությունները՝ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը, հետաքրքրում են ԱՄՆ-ին, նախևառաջ մերձավորարևելյան խնդիրների համատեքստում: Երեքն էլ Իրանի հարևաններն են, որոնց հետ Վաշինգտոնն ունի 1979 թ. իսլամական հեղափոխությունից հետո սկսված չլուծված բարդ խնդիրներ: Տարածաշրջանը կարևոր է նաև էներգետիկ անվտանգության, ՆԱՏՕ-ի ընդլայնման, սիրիական ճգնաժամի, ռուսական ազդեցության տարածման կանխման և մի քանի այլ խնդիրների լուծման ուղղությամբ ամերիկյան ռազմավարության հաջողության առումով, որոնք մեծապես որոշում են ԱՄՆ առաջնահերթությունները տարածաշրջանի պետությունների նկատմամբ:

Հայաստանում տեղի ունեցած ներքին փոփոխությունները, որոնք հանգեցրին իշխանափոխության, արևմտյան կենտրոններում որակվեցին որպես ավելի կայուն ժողովրդավարության հաստատման գերազանց հեռանկար: Երկրի ներսում արմատական փոփոխությունների հետ կապված ծնվեց նաև նրա արտաքին քաղաքական ինքնադրսևորման փոփոխության հույսը: Ավելի կոնկրետ, հույս ծնվեց, որ Հայաստանը կպոկվի Կրեմլի ազդեցության գոտուց: Նկատվեց հայկական ուղղությամբ ամերիկյան քաղաքականության նորացում: Այս տարի սկսված և դեռ չավարտված պատերազմը Ուկրաինայում նպաստեց ԱՄՆ-ի քաղաքականության ակտիվացմանը տարածաշրջանում, և մասնավորապես Հայաստանում:

Կարդալով հայկական թավշյա հեղափոխության, 2018թ. դեկտեմբերյան, իսկ հետո նաև 2021 թ. արտահերթ ընտրությունների մասին վաշինգտոնյան արձագանքները, կարող ենք արձանագրել, որ օվկիանոսից այն կողմ ուշադիր հետևել և հավանաբար համապատասխան հետևություններ են արել: Ընդհանուր առմամբ Այսրկովկասում և Հայաստանում Վաշինգտոնի քաղաքականության ակտիվացման մասին, մասնավորապես, վկայում է նաև իշխանության բարձրագույն էշելոններից ԱՄՆ պաշտոնյաների այցելությունների թվի աճը: Հայաստան են այցելել ԱՄՆ Պետքարտուղարության պատասխանատու պաշտոնյա Ջորջ Քենթը և

Նյու Յորքի նախկին քաղաքապետ Ռուդոլֆ Ջուլիանին, ԱՄՆ նախագահի ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդական Ջոն Բոլթոնը, դեսպան Ռիչարդ Միլսը և այլն: Նախագահ Թրամփը շնորհավորական ուղերձ հղեց Հայաստանի վարչապետի պաշտոնում ընտրված Նիկոլ Փաշինյանին: Թավշյա հեղափոխությունից անմիջապես հետո՝ Հայաստան են այցելել ԱՄՆ պետքարտուղարի Եվրոպայի և Եվրասիայի հարցերով փոխտեղակալ Բրիջիթ Բրինքը: Սակայն առավել ուշագրավ իրադարձություն էր ԱՄՆ նախագահի ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդական Ջոն Բոլթոնի այցը, որը տեղի էր ունեցել 2018 թվականի հոկտեմբերի 25-ին՝ նրա կովկասյան շրջագայության շրջանակներում, որտեղ ներառված էին - Այսրկովկասի բոլոր երեք երկրները: Այցը կոչված էր գնահատելու նշանակալի դերը, որը Հայաստանը, Ադրբեջանն ու Վրաստանը խաղում են Իրանի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի հետ հարաբերություններում, ինչը կանխորոշում է այդ տարածաշրջանի նկատմամբ ամերիկյան վարչակազմի հետաքրքրությունը: 2019 թ. մարտի 11-15-ը Հայաստանում կայացած ՆԱՏՕ-ի շաբաթվա միջոցառումների շրջանակներում Երևան էր ժամանել ՆԱՏՕ-ի Գլխավոր քարտուղարի հատուկ ներկայացուցիչը:

Սովորաբար հայ-ամերիկյան քաղաքական, դիվանագիտական շփումները անկախության հռչակումից ի վեր, տեղի էին ունենում այս կամ այն միջազգային համաժողովներում և հիմնականում դարաբաղյան խնդրի շուրջ: 2022թ. մայիսի 2-ից 6-ը տեղի ունեցավ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Արարատ Միրզոյանի այցը ԱՄՆ, որի նպատակը արտաքուստ Արցախի շուրջ հակամարտությունը չէր, այլ Հայաստան-ԱՄՆ ռազմավարական երկխոսությունը: Ըստ մամուլում և այլ հրապարակումներում առկա պաշտոնական և այլ աղբյուրների տեղեկատվության տեղի ունեցան բանակցություններ ԱՄՆ պետքարտուղար Էնթոնի Բլինքենի, ԱՄՆ ՄԶԳ կառավարիչ Սամանթա Փաուերի, ԱՄՆ Կոնգրեսի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ և ելույթ ամերիկյան հեղինակավոր «Atlantic Council» ուղեղային կենտրոնում: Միրզոյանի և Բլինքենի բանակցությունների ավարտին ստորագրված փասթաթուղթը Հայաստանի և ԱՄՆ-ի միջև «Քաղաքացիական միջուկային էներգիայի ոլորտում

համագործակցության վերաբերյալ» փոխըմբռնման հուշագիր էր: Հավելենք նաև, որ վերջերս ՀՀ-ում ԱՄՆ դեսպանը ներկա էր հայկական ժողովրդավարությանը նվիրված համաժողովին, որտեղ ելույթ ունեցավ նաև վարչապետ Նիկոլ Փաշինյանը: ԱՄՆ-ում բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ հանդիպումներ է ունեցել նաև Անվտանգության խորհրդի քարտուղար Ա. Գրիգորյանը:

Արդարության դեմ չմեղանչելու համար պետք է խոստովանենք, որ ԱՄՆ միշտ էլ մարդասիրական մեծ օգնություն է ցույց տվել Հայաստանին, ինչպես այժմ այնպես էլ նախկինում: Հիշենք Խորհրդային Հայաստանի առաջին վարչապետ Ալ. Մյասնիկյանի շնորհակալական նամակը ԱՄՆ նախագահ Հարդինգին: Նախագահ Ջո Բայդենի կողմից հաստատված 2023 թ. բյուջեն նախատեսում է Հայաստանին 60 մլն., իսկ Արցախին 2 կլն. դոլարի օգնություն: Սակայն մեր նկատմամբ ուշադրության առկայությունը թելադրված է աշխարհաքաղաքական որոշակի հանգամանքներով և առաջին հերթին հետխորհրդային տարածությունում ՌԴ ազդեցության գոտիների կրճատման և չեզոքցման ուղղությամբ ամերիկյան շահերի սպասարկմամբ: Նախ Հայաստանը միակ երկիրն է Հարավային Կովկասում, որն ինչպես Եվրասիական տնտեսական միության, այնպես էլ Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) անդամ է, նրա տարածքում տեղակայված է Գյումրիի ռուսական ռազմակայանը, որը մեծ նշանակություն ունի Մոսկվայի համար Կովկասում նրա ռազմավարական շահերի տեսանկյունից: Այս իրողությունը հակասում է ԱՄՆ-ի առավել գլոբալ քաղաքականությանը՝ աշխարհում թույլ չտալ ամերիկյան գերիշխանությանը այլընտրանք ռուսական ազդեցության վերականգնումը հետխորհրդային տարածաշրջանում, որը տարածվում է նաև Այսրկովկասի վրա :

Հաջորդ պատճառը մի քանի տարի առաջ Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի մասին կոնվենցիայի ստորագրումն էր մերձկասպյան երկրների կողմից, որն ըստ էության նվազեցնում է ԱՄՆ-ի ազդեցությունը Կասպից ծովի շրջանում, խանգարում մերձկասպյան շրջանում նրա էներգետիկ-տրանսպորտային ծրագրերի իրագործմանը: Բացի այդ, հաշվի առնելով Վրաստանի արտաքին քաղաքական գերակայություննե-

րը, որոնք ուղղված են եվրատլանտյան կառույցների հետ ինտեգրմանը և Ադրբեջանի պրոթուրքական դիրքորոշումը, **ՌԴ-ից դեպի Արևմուտք Հայաստանի դրեյֆը կարող է լրջորեն փոխել տարածաշրջանում ուժերի դասավորվածությունը, ինչն անթույլատրելի է Մոսկվայի ռազմավարական շահերի տեսանկյունից:** Ուստի, ակնհայտ է, որ այսօրվա Վաշինգտոնի մոտեցումը Երևանի նկատմամբ կփոխվի կովկասյան տարածաշրջանում ամերիկյան քաղաքականության ընդհանուր թարմացման շրջանակներում, որովհետև ԱՄՆ-ն հիմնական շեշտը դնում է տնտեսության զարգացման և անվտանգության ամրապնդման վրա, ինչը կարող է յուրօրինակ նախերգանք դառնալ Վաշինգտոնի շահերի ոլորտում Հայաստանի հետագա ներգրավման ճանապարհին: Հաշվարկները կապված են նաև ԱՄՆ-ի ներդրումային առաջարկություններին Երևանի դրական արձագանքի հետ:

Հույս կա, որ ներդրումային ծավալների մեծացումը կկրճատի ռուսական ազդեցությունը Հայաստանում, որի մասին հաճախ կարելի է ընթերցել վերլուծական հետազոտական կենտրոնների հրապարակումներում: Արևմտյան քաղաքական և քաղաքագիտական կենտրոններից եկող ազդակները ցույց են տալիս, որ բացառված չեն նաև սահմանափակումներ և հնարավոր պատժամիջոցներ, եթե նկատվի ռուսական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունների հետ վտանգավոր գործարքներ:

Ակնհայտ է, որ Թրամփի, ներկայումս նաև Բայդենի վարչակազմերը հատուկ ուշադրություն են դարձնում հայ-իրանական հարաբերությունների զարգացմանը: Ընդհանուր առմամբ, ԱՄՆ-ն ձգտում է նվազագույնի հասցնել Իրանի դերը ոչ միայն Մերձավոր Արևելքում, այլև ընդհանրապես Կովկասում, այդ թվում Հայաստանում, հատկապես հաշվի առնելով երկու պետությունների ընդհանուր սահմանի գոյությունը: Ընդ որում Երևանում գիտակցում են Թեհրանի նկատմամբ Վաշինգտոնի մտադրությունների լրջությունը՝ նրա «վնասակար» քաղաքական վարքը փոխելու համար, միաժամանակ հասկանում են, որ Իրանի դեմ ԱՄՆ-ի ձեռնարկած միջոցների անտեսումը կարող է Հայաստանի դեմ պատժամիջոցների հանգեցնել Վաշինգտոնի կողմից: Մյուս կողմից, ցամաքային շրջափակման պայմաններում, որտեղ ներկայումս գտնվում է Հայաստանը, Իրանը նրան ապահովում է ելք դեպի արտաքին աշխարհ, և երկու

երկրներն էլ ամուր առևտրատնտեսական հարաբերություններ ունեն։ Ըստ երևույթին, այս պայմաններում շատ դժվար կլինի այդ ուղղությամբ շարունակել կոմպլեմենտար քաղաքականությունը, ապահովելով միաժամանակ և հայ-իրանական բնականոն հարաբերությունները, և բարեկամությունը ԱՄՆ-ի հետ։

Մեկ կարևոր իրողություն ևս։ Վաշինգտոնն անշուշտ շահագրգռված է հետխորհրդային երկրների սուվերենության ամրապնդմամբ։ Կա ձգտում, նրանց օժտել այնպիսի գործիքներով, որոնք թույլ կտան ինքնիշխան որոշումներ կայացնել և վստահ լինել, որ նա չենթարկվի ճնշման այլ երկրների կողմից, պարզ է որ նկատի ունեն Ռուսաստանին։ Այս հանգամանքը վերաբերվում է նաև Հայաստանին։ Այսպիսով, ակնհայտ է ԱՄՆ-ի ձգտումը գտնել այնպիսի լուծում, որի դեպքում Հայաստանը, Ադրբեյջանն ու Թուրքիան պետք է ամենասերտ կերպով կապված լինեն Արևմուտքի հետ, որպեսզի Ռուսաստանն ավելի քիչ հնարավորություններ ունենա Այսրկովկասի երկրների վրա «ճնշում գործադրելու» համար :

Հատկանշական է, որ այս պայմաններում ուժերի հավասարակշռությունը պահպանելու Հայաստանի քաղաքական դեկլարության ունակությունը, չնայած Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի միջև առճակատմանը, աջակցություն է գտնում Արևմուտքի մոտ։ Հավանաբար լավ գիտակցում են Մոսկվայի առանձնահատուկ դերը դարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացում։ Բացի այդ, Հայաստանի արտաքին քաղաքական ուղեգիծը հիմնված կոմպլեմենտարիզմի կամ փոխլրացման սկզբունքների վրա առանձնակի քննադատության չի ենթարկվում ամերիկյան իշխանությունների կողմից։ Հայաստանում բոլոր իշխանությունների օրոք էլ ձգտել են հավասարակշռել բոլոր արտաքին ուժերը՝ չհակադրելով դրանք միմյանց, որը ենթադրում է ազատ և անսահմանափակ մասնակցություն միջազգային և տարածաշրջանային կառույցներում։ Սակայն այդ կուրսը ողջամիտ սահմաններ ունի և դա Հայաստանում դա շատ լավ են հասկանում։ Հասկանում են նաև, որ թիվ մեկ խնդիրը հայկական պետության համար անվտանգությունն է, հանգամանք, որը դեռ տևական ժամանակ հնարավորություն չի տալու վարել բացառապես պրագմատիկ շահերի վրա հիմնված արտաքին քաղաքականություն։

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անուշ Մադոյան – Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանի, Ճարտարապետության տեսության, պատմաճարտարապետական ժառանգության վերականգնման և վերակառուցման, գեղեցիկ արվեստի և պատմության ամբիոնի ասիստենտ (anush.madoyan@gmail.com)

Գարիկ Քեռյան - Քաղաքական գիտ. դոկտոր, ԵՊՀ Քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր (g.keryan@ysu.am)

Զոյա Սարգիսյան – ՀՊՏՀ ասպիրանտ (zoyasargsyan@mail.ru)

Էրիկ Հակոբյան - ԵՊՀ Բակալավրիատի ուսանող (erik.hakobyan.2020@gmail.com)

Լուսինե Մինասյան – ԵՊՀ դասախոս (lminasyan@ysu.am)

Լիանա Մկրտչյան – ԵՊՀ դասախոս (lianamkrtchyan@ysu.am)

Սամվել Մկրտչյան – ԵՊՀ պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր (sam1959dok@mail.ru)

Սիրանուշ Վարդանյան - ԵՊՀ արևելագիտության ամբիոնի հայցորդ, ավագ լաբորանտ, դասախոս (siranuyshvardanyan@gmail.com)

Մելինե Գիլավյան - Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՊՄՀ արտասահմանյան գրականության ամբիոնի դոցենտ (martingilavyan@mail.ru)

Վահե Պողոսյան – ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի ասպիրանտ (vahepoghosyan7@gmail.com)

Քրիստինե Մելքոնյան – Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, (chmelkonyan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՍԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԿԻՐՈՎԱԿԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՍՈՑԻԱԼ-
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ----- 3

КРИСТИНЕ МЕЛКОНЯН

ОСОБЕННОСТИ СОВЕТСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ
В 1960-1970 ГГ. ----- 23

ՄԻՐԱՆՈՒՇ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

«ՀՈՒՍԵՅՆԱԿԱՆՆԵՐ» ՇԻԱՅԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ) ----- 33

ՄԵԼԻՆԵ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ ՄԱՆԿԱՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ԱՐՁԱԿԸ ----- 43

АНУШ МАДОЯН

ОСОБЕННОСТИ ГОСТИНИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЫ Г.ЕРЕВАН
СОВРЕМЕННОГО ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА ----- 53

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԱՆԱ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱՅԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ----- 62

ԶՈՅԱ ՍԱՐԿԻՍՅԱՆ

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻ ԲԱԺՆԵՏԻՐԱՑՄԱՆ ԾՐԱԳՐԻ

ԻՐԱՎԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ

ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ----- 74

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԱՊԱՀՈՎՎԱԾ ՊԱՐՏԱՏՈՄՍԵՐԻ ՇՈՒԿԱՆ ԵՎ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ

ԳՐԱՆՑՄԱՆ ՈՒ ԳՐԱՎԱԴՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀՀ-ՈՒՄ ----- 84

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ, ՎԱՀԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԲԱԶՄԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ

ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՑԻՈՆԱԼԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1990-2002 թթ. - ԻՆ ----- 97

ԷՐԻԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ 30-ԱՄՅԱԿԸ.

ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՏԵՍԱՆԵԼԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐ ----- 113

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ 2022 թ. ԱՄՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ----- 124

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 130

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆՐԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 6(23)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Մեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018:

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – րդ շարք, բնակարան 39:

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 16.01.2023

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

